

demeter

**Biodynamische
kwaliteit**

Demeter Monitor 2015-2016

Monitor voor trends en ontwikkelingen in de biodynamische landbouw en handel en de onderwijs- en kennisnetwerken die de biodynamische voedselketen ondersteunen

Demeter

Demeter is sinds 1928 het internationale keurmerk voor producten uit de biodynamische (BD) landbouw. Een holistische benadering van de landbouw staat centraal. Biodynamische landbouw gaat verder dan 'gewoon biologisch': de Demeter normen en richtlijnen vormen een aanvulling op de Europese wetgeving voor biologische landbouw.

Stichting Demeter

Stichting Demeter verzorgt de certificatie en promotie van het Demeter keurmerk. Vanuit normen en richtlijnen die door Demeter Internationaal worden bepaald, stelt ze voor Nederland en Vlaanderen interpretaties vast en laat de Demeter bedrijven hierop controleren. Zij bewaakt de kwaliteit van het keurmerk.

BD-Vereniging

De Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding brengt boeren en burgers samen die enthousiast zijn voor BD-landbouw. Zij wisselen kennis, ervaring en ideeën uit via bijeenkomsten, studie- en intervisiegroepen (voor boeren en winkeliers), excursies en het ledenblad Dynamisch Perspectief.

Stichting Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw

Biodynamische landbouwgrond in goede handen over de generaties heen. Dat is waar Stichting Grondbeheer voor staat. Met geld uit schenkingen en obligaties verwerft deze stichting landbouwgrond en verpacht die aan biodynamische boeren en tuinders.

Warmonderhof

Warmonderhof, onderdeel van het Groenhorst College, biedt mbo-onderwijs in de richtingen BD-landbouw en landbouw & zorg. De drie-eenheid wonen-werken-leren staat centraal. Daarom is aan de school een praktijkbedrijf (Warmonderhofstede) en studentenhuysvesting verbonden.

Kraaybeekerhof

Kraaybeekerhof Academie is een opleiding- en cursuscentrum dat zich richt op bewustzijn over aarde, voeding en gezondheid en gevestigd is op Landgoed Kraaybeekerhof in Driebergen. Hier bevinden zich ook een restaurant, een biodynamische groenten- en kruidentuin en een bijentuin.

INHOUD

VOORWOORD	1
FEITEN EN CIJFERS	3
1 Demeter land- en tuinbouw in Nederland en Vlaanderen	3
REPORTAGES Biodynamisch als inspiratiebron voor innovatie	
MAATSCHAPPELIJKE WENSEN	7
2 Demeter handel en verwerking in Nederland en Vlaanderen	8
REPORTAGES Biodynamisch als inspiratiebron voor innovatie	
VOEDINGSKWALITEIT	12
TRENDS EN ONTWIKKELINGEN	13
3 Demeter bouwt aan de LandbouwCultuur van de Toekomst	13
REPORTAGES Biodynamisch als inspiratiebron voor innovatie	
PERMACULTUUR	17
CONSUMENTENVRAAG	17
4 Het werk van de organisaties; feiten en cijfers	18
REPORTAGES Biodynamisch als inspiratiebron voor innovatie	
NIEUWE GENERATIE	23

De peildatum van de cijfers in deze monitor is 31 december 2015. De monitor kan niet eerder dan september verschijnen, omdat de cijfers van veel boeren en tuinders pas in mei beschikbaar zijn. Actualiteiten uit het eerste halfjaar van 2016 zijn wel in deze monitor meegenomen.

Een levende landbouwcultuur

Soms lijkt het of de geschiedenis ons inhaalt. Wat gisteren nieuws was, is morgen alweer achterhaald. Dat maakt het werken met cijfers tot een lastige onderneming. Het zijn dagkoersen. De cijfers in deze Monitor vormen daarom vooral het 'behang' voor een ontwikkelingsverhaal met een veel langere adem. Dat neemt niet weg dat we verheugd zijn over de toenemende belangstelling bij boeren, handelaren en verwerkers om zich aan te sluiten bij Demeter. En over de toename van het aantal studenten dat het vak van biodynamisch boer wil leren.

Met een nieuwe missie heeft Demeter Internationaal het ontwikkelen van een levende landbouwcultuur voorop gezet: de voedselproductie opnieuw verbinden met de sociale, ecologische en culturele context. Alhoewel we ons, gezien vanuit de eeuwigdurende tijdsschalen, nooit los kunnen maken van de ritmes van de kosmos – dag en nacht, de seizoenen, eb en vloed, etc. – heeft de mensheid zich er in haar ongelofelijke dadendrang en inventiviteit deels van losgezongen, vee en gewassen hierin meenemend. Deels tot ons genoegen, deels met grote gevolgen voor het leven op onze aarde. De gevolgen van klimaatsverandering krijgen alle boeren gepresenteerd: de hevige regenval bezorgde hen een zwaar seizoen.

Hoe zorgen we ervoor dat onze bodems periodes van langdurige droogte en wateroverlast zo goed mogelijk verdragen? Hoe kun je optimaal inspelen op de natuurlijke ritmes en omstandigheden? Hoe geven we een nieuwe landbouwcultuur vorm? Hoe sluiten we beter aan bij de ritmes van het leven? Hoe werken we aan bodemvruchtbaarheid en vitaliteit? In de biodynamische beweging zoeken we samen naar antwoorden, bij congressen, conferenties en in kleine studiegroepen. U leest erover in deze Monitor, waarin cijfers tot eind 2015 staan vermeld en trends en ontwikkelingen tot juni 2016. In vijf reportages zetten we voorlopers in de schijnwerpers. Opdat ze velen tot inspiratie dienen.

Biodynamische boeren zijn belangrijke pioniers in een betere omgang met de aarde. Maar het vraagt, zeker in tijden van klimaatsverandering, om een gezamenlijke inspanning, een gezamenlijk streven. Landbouw en voeding is geen zaak van boeren en tuinders alleen, maar van ons allemaal. Met het Demeter keurmerk bieden we de producenten een herkenbaar en betrouwbaar symbool zodat consumenten een bewuste keuze kunnen maken voor vitale voeding uit een levende landbouwcultuur.

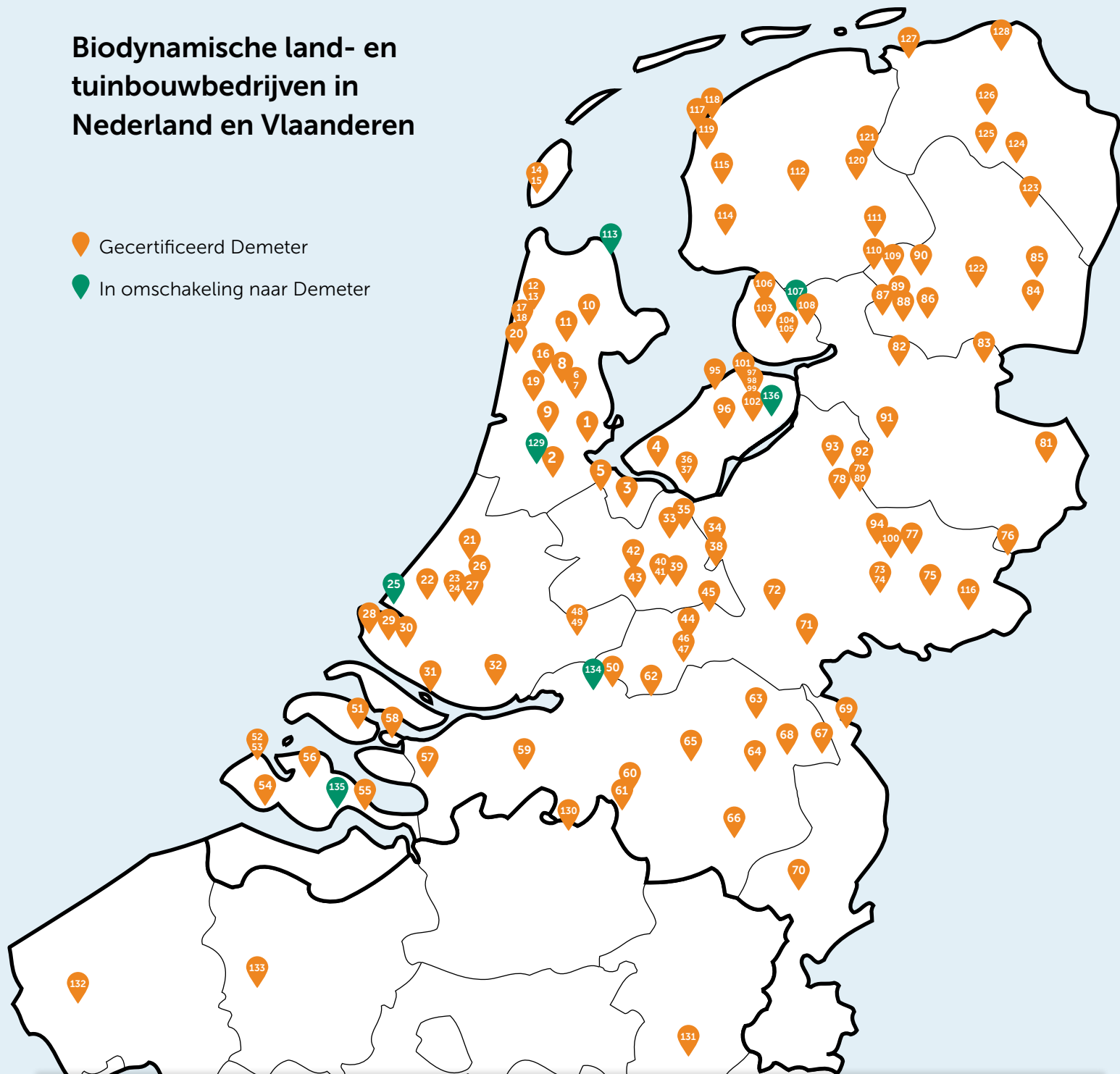
Bert van Ruitenbeek
Directeur Stichting Demeter

Biodynamische land- en tuinbouwbedrijven in Nederland en Vlaanderen

 Gecertificeerd Demeter

 In omschakeling naar Demeter

1 De Stadshoeve, Amsterdam | 2 V.O.F. Ridammerhoeve, Amstelveen | 3 Land en Boschzigt, 's-Graveland | 4 De Stadsboerderij, Almere | 5 Hartstocht, Abcoude | 6 Biologisch Fruitbedrijf Konijn, Z.O. Beemster | 7 Sonnevanc, Beemster | 8 Firma- Zijp-Melse, De Rijp | 9 JW Rutte, Zaandam | 10 Ygdrasil zorgtuinderij, Sijbekarspel | 11 Boerderij Veelust, Hensbroek | 12 De Lepelaar, St. Maarten | 13 Buitenplaats, Eenigenburg | 14 Stichting Sint Donatus, Den Burg | 15 Novalishoeve, Den Hoorn | 16 Natuurlijk Genoegen vof, Driehuizen | 17 De Noorderhoeve, Schoorl | 18 Raphaelstichting Scorlewald, Schoorl | 19 De Rodenburghoeve, Uitgeest | 20 Wkg. De Klompenhoeve, Egmond a/d Hoef | 21 C.T.M. van Swieten, Stompwijk | 22 Druivenkwekerij Nieuw Tuinzicht, Den Hoorn | 23 Van Paassen - van Balkom vof, Oude Leede | 24 Hoeve Biesland, Delfgauw | 25 Be-Leaf, 's-Gravensande | 26 Weleda Nederland N.V., Zoetermeer | 27 Vogeltuin, Rotterdam | 28 A. de Winter, Oostvoorne | 29 Tuinbouwbedrijf FJJ de Koning BV, Tinte | 30 A. Poldervaart, Vierpolders | 31 PC v/d Erve Biologische Akkerbouw, Goudswaard | 32 Mts. Nieuw Bonaventura, 's-Gravendeel | 33 Het Derde Erf, Soest | 34 Schoonderbeek, De Glind | 35 De Heerlijkheid Groot Weede, Hoogland | 36 De Korenbloem, Zeewolde | 37 De Zonnehoeve, Zeewolde | 38 Ruimzicht, Scherpenzeel | 39 A8, Doorn | 40 Landgoed Kraaybeekhof, Driebergen | 41 Boerderij De Hondspol BV, Driebergen | 42 Tuinderij Amelis'hof, Bunnik | 43 Groenland Biologische Groentekwekerij SchalkwijkBV, Schalkwijk | 44 Thedinghsweert Zorg in Bedrijf B.V., Tiel | 45 Fruitweelde, Ingen | 46 Deeli, Ophemert | 47 Fruitbedrijf Ruissen, Varik | 48 Hoeve Catherine Elisabeth, Noordeloos | 49 Kaasboerderij "Noorderlicht", Noordeloos | 50 Groenland Biologische Groentekwekerij Andel BV, Andel | 51 De Mueyehof, Nieuwerkerk | 52 C.V. Ter Linde, Oostkapelle | 53 Boomgaard Ter Linde, Oostkapelle | 54 Eindelieng, Ritthem | 55 Meulwaeter, Kruijningen | 56 V.O.F. Fruitteeltbedrijf De Ring, Oud Sabbinge | 57 De Kromme Lepel, Bergen op Zoom | 58 Loverendale-Wilhelminahoeve CV, Anna Jacobapolder | 59 Stichting De Beukenhof, Breda | 60 De Groenen Hof, Hilvarenbeek | 61 De Kraanvogel, Esbeek | 62 De Sterregard, Hedel | 63 De Boomgaard, Zeeland | 64 J.A. Eijkelenburg, Gemert | 65 L.A.C.M van Kessel, Sint Oedenrode | 66 Saanenhof vof, Heeze | 67 De Watertuin, Groeningen | 68 Zorgboerderij de Lindelaar, De Seizoenen Bronlaak, Oploo | 69 Mts. Slingenberg - Houtepen, Siebengewald | 70 De Hooge Weyer, Baexem | 71 Doornik Natuurakkers, Bemmel | 72 Veld en Beek, Doorwerth | 73 De Grote Kamp, Drempt | 74 De Pasop, Hummelo | 75 Boerderij Ruimzicht, Halle | 76 De Dennenkamp, Rekken | 77 De Vijfprong, Vorden | 78 De Hooge Kamp, Beemte Broekland | 79 De Oosterwaarde, Diepenveen | 80 Keizersrande, Diepenveen | 81 Het Groene Spoor, Rossum | 82 De Zonnehorst, Punthorst | 83 Het Willink, Ane | 84 't Leeuweriksveld, Emmen | 85 Mts G.H. & J. Katerberg-van der Veen, Kljndijk | 86 Naoberhoeve, Echten | 87 Belle Marie, Ruinerwold | 88 Het Blauwe Huis B.V., Ruinerwold | 89 Mts. Santing Meyling, Ruinerwold | 90 De Arnica Kwekerij, Dwingeloo | 91 Overesch Ecologische Landbouw, Raalte | 92 Overkempe, De Seizoenen, Olst | 93 De Bolster biologische zaden, Epe | 94 BioNico B.V. | 95 BD-tuinderij De Stek, Lelystad | 96 De Zonneboog, Lelystad | 97 Mts. Warmonderhof - Waleson, Dronten | 98 V.O.F. Warmonderhofstedebedrijf, Dronten | 99 Mts Twisk, Dronten | 100 Het Groene Weten | 101 Gaos, Swifterbant | 102 H.J. Westers, Biddinghuizen | 103 Boerderij GroeiZaam, Emmeloord | 104 VOF Keij en van den Dries, Ens | 105 Zonnegoed, Ens | 106 Buitenbant, Bant | 107 VOF Vermuë, Marknesse | 108 Maatschap Vos, Kraggenburg | 109 De Vrolijke Noot, Wapserveen | 110 Villa Sterrebos, Frederiksoord | 111 Mts Lindediek, Boijl | 112 Burdineplaats, Nes gem. Boarnsterhim | 113 Dijkgatshoeve | 114 Mts Deinum S. Ensing J.M. Gerritsma A.S. Smink T.J. Elahuizen | 115 BioBoerBrandsma, Bolsward | 116 Ekoboerderij Arink | 117 De Verte V.O.F., Sexbierum | 118 Gerbranda State vof, Pietersbierum | 119 Harmannahoeve, Harlingen | 120 Obio, Drachten | 121 De Kompenije, Drachtstercompagnie | 122 Hansketien, Mantinge | 123 Mts. Speelman/ Kanninga, Gasselternijveen | 124 Flobus, Kiel Windeweer | 125 B. Steenberg, Onnen | 126 van Zanten Biologisch Graanbedrijf/Het Geweide Hof, Garmerwolde | 127 Nieuw Bromo, Hornhuizen | 128 De Eemstuijn, Uithuizermeeden | 129 Fruittuinvanwest | 130 Widar Fonds VZW, Merksplas | 131 Samenland, Haren | 132 De Wassende Maan C.V., Deinze | 133 De Blauwe Spie, Noordschote | 134 Hoeve Kraaiveld B.V. (Lievegoed zorggroep) | 135 Kwekerij de Noordhoek | 136 Mts van Nieuwenhyzen

1 Demeter land- en tuinbouw in Nederland en Vlaanderen

Bij Stichting Demeter zijn zowel bedrijven in Nederland als in Vlaanderen aangesloten. Informatie over de Nederlandse bedrijven staat beschreven in 1.1 en 1.2. De Vlaamse bedrijven komen aan bod in 1.3.

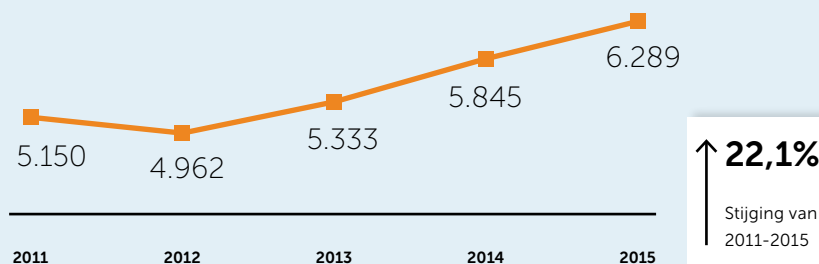
De jaartallen in alle figuren geven de cijfers weer aan het eind van het jaar. Dus 2015 staat voor 31 december 2015.

1.1 Aantal en areaal in Nederland

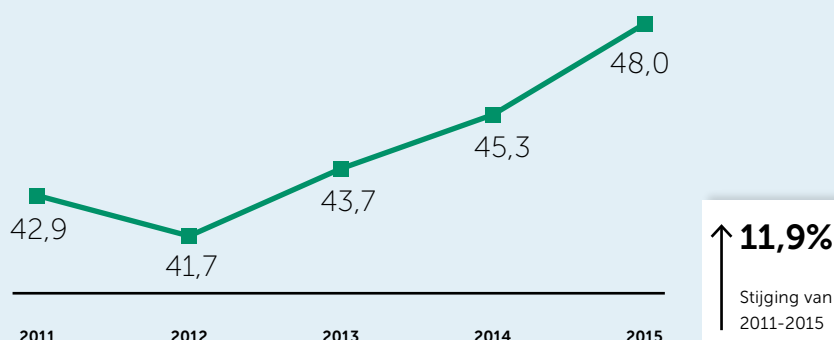
Het aantal Demeter bedrijven en het areaal blijft gestaag doorgroeien in 2015. De totale oppervlakte van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven die bij Stichting Demeter zijn aangesloten (zowel gecertificeerde bedrijven als bedrijven in omschakeling) steeg met 22,1% in de afgelopen 5 jaar (zie figuur 1.1). De 132 aangesloten boeren en tuinders bewerkten samen 6289 hectare; dat is 444 hectare meer dan in 2014.

Sinds 2011 is de grootte van Demeter bedrijven toegenomen van gemiddeld 42,9 naar 48,0 hectare, een stijging van 11,9% (zie figuur 1.2). Dit gemiddelde vertoont soms schommelingen, omdat zowel grote akker- en melkveebedrijven als kleine tuinbouwbedrijven zich bij Demeter aanmelden. Er wordt onderscheid gemaakt tussen bedrijven die in omschakeling zijn naar Demeter en gecertificeerde bedrijven. De omschakelaars – deze bedrijven zijn altijd al biologisch gecertificeerd – hebben meestal een periode van ongeveer een jaar nodig om hun boerderij of tuinderij aan alle Demeter voorwaarden aan te passen. Zodra ze daaraan voldoen, mogen ze het Demeter keurmerk gebruiken.

Figuur 1.1 Ontwikkeling van het areaal (ha) van Demeter bedrijven inclusief omschakelaars in Nederland

Figuur 1.2 Ontwikkeling gemiddeld areaal (ha) per Demeter bedrijf inclusief omschakelaars in Nederland

Het aantal agrarische bedrijven dat bij Stichting Demeter is aangesloten is in 2015 gestegen van 129 naar 132: er waren 8 nieuwkomers en 5 opzeggers (zie figuur 1.3). Sinds 2011 is het aantal boerenbedrijven met 10,0% gegroeid, terwijl het biodynamische areaal in dezelfde periode met 22,1% toenam, zoals figuur 1.1 laat zien. Dit hangt samen met het feit dat de bedrijven steeds groter worden (figuur 1.2).

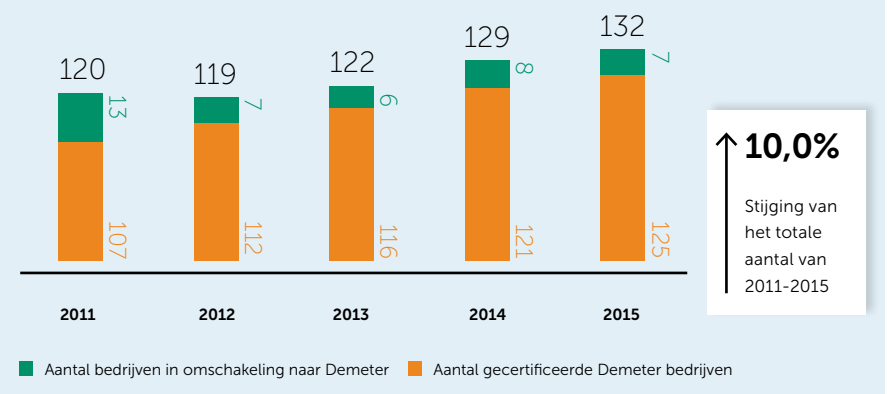
In figuur 1.4 is duidelijk zichtbaar, dat het grootste deel van de biodynamische landbouwgrond te vinden is in Flevoland: hier ligt 24,4% van het totale areaal. Daarna volgen Zuid-Holland, Gelderland, Noord-Holland en Friesland. Opvallend is de groeispurt van Zuid-Holland. Sinds de eerste Demeter Monitor, die in 2012 werd uitgegeven, rukte deze provincie op van de vijfde naar de tweede plek en steeg het areaal van 360 naar 864 hectare. Kijken we naar de gehele biologische landbouw (naast Demeter bedrijven ook de andere biologische bedrijven) dan is Flevoland de meest 'biologische provincie'. Op de jonge zeekei wordt 10,3% biologisch bewerkt, terwijl landelijk gezien 3% van het landbouwareaal biologisch is.

Van het totale biologische areaal in Nederland werd in 2015 10,6% bewerkt door Demeter bedrijven (zie figuur 1.5), een lichte groei ten opzichte van de 10,0% van 2014. Dit aandeel ligt iets lager als je naar het aantal bedrijven kijkt: 8,1% van de biologische bedrijven heeft een Demeter licentie. De reden van dit verschil is dat Demeter bedrijven gemiddeld groter zijn dan biologische, namelijk 48,0 tegenover 36,4 hectare. (Ter vergelijking: volgens het CBS was in 2014 het gemiddeld areaal van alle landbouwbedrijven in Nederland 28,1 hectare.) Dit komt vooral omdat Demeter hogere eisen stelt wat betreft grondgebondenheid (het percentage veevoer dat op het eigen bedrijf moet zijn geteeld). Bron biologische cijfers: Skat

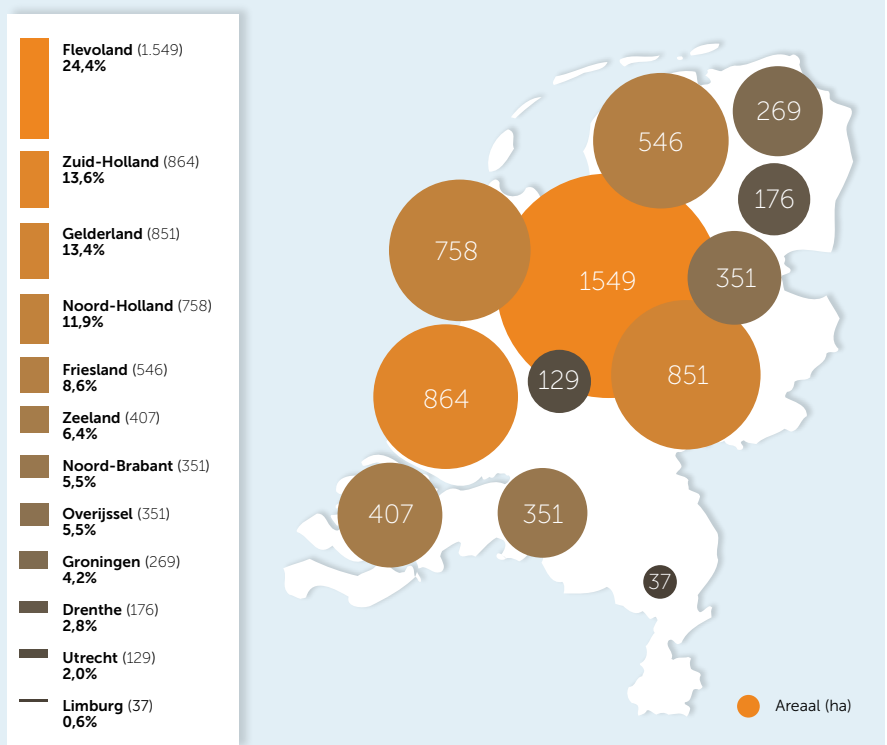
1.2 Uitsplitsing naar sectoren

Het ideale biodynamische bedrijf is een gemengde boerderij, waar de dierlijke en plantaardige productie elkaar aanvullen en een kringloop vormen (zie ook paragraaf 3.3). Bedrijfseigen voer en bedrijfseigen mest dragen bij aan het eigen karakter van de boerderij, de bedrijfsindividualiteit. Liefst zijn er meerdere soorten dieren aanwezig en zijn de gewassen divers. In de praktijk is een veelzijdig, gemengd bedrijf niet altijd haalbaar en veel biodynamische boeren en tuinders specialiseren zich in een bepaalde bedrijfstak. Daarbij gaan akker- en veebedrijven vaak een samenwerkingsverband aan om elkaar voer en mest te leveren. Zo kan de kringloop toch rond worden gemaakt, zij het op enige afstand.

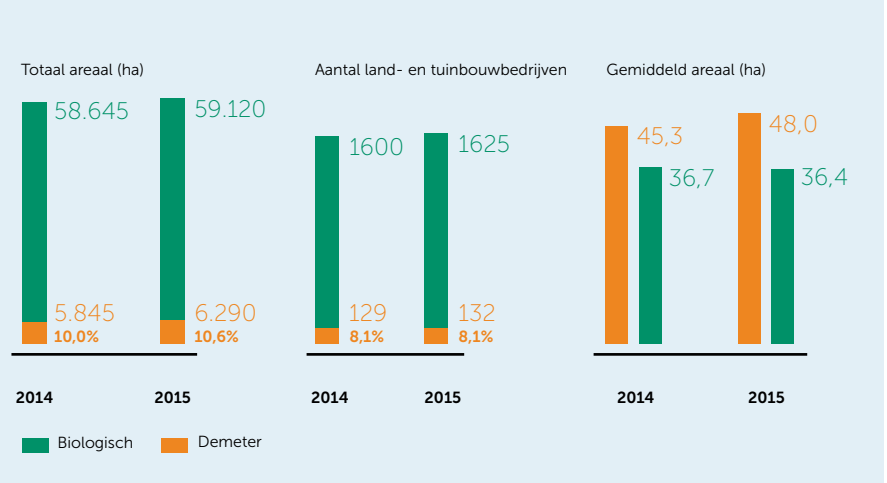
Figuur 1.3 Ontwikkeling van het aantal bedrijven aangesloten bij Stichting Demeter in Nederland

Figuur 1.4 Areaal van Demeter bedrijven (ha) inclusief omschakelaars per provincie

Figuur 1.5 Aandeel van Demeter bedrijven binnen de biologische land- en tuinbouw, inclusief omschakelaars in Nederland

Dieren

De melkveehouderij komt als veetak het meest voor: 42 van de 132 Demeter boerderijen hebben melkvee (zie figuur 1.6). Dat zijn er 3 meer dan in 2014. Niet alleen voor de melk, maar ook voor de mest zijn koeien waardevol. Vaste mest met stro is van groot belang voor de bodemvruchtbaarheid. Dat Demeter bedrijven divers zijn, blijkt bijvoorbeeld uit het overzicht van het aantal dieren per bedrijf. Zo zijn er naast de 34 grotere melkveehouderijen ook 8 bedrijven die minder dan 35 koeien melken. En 4 van de 8 geitenhouderijen hebben minder dan 100 melkgeiten. Naast de 4 legkippen-bedrijven met meer dan 4000 kippen, zijn er 15 bedrijven met kleinere koppels, vaak bedoeld voor de verkoop van eieren aan huis. Voor deze bedrijven vormen melkkoeien, melkgeiten of legkippen niet de hoofdtek, maar ze staan in dienst van de rest van het bedrijf: voor de mestvoorziening, de zorg en/of de kaasmakerij.

De Demeter vleessector is klein met 640 vleesrunderen, 64 vleesvarkens, 620 vleesschape en 210 stuks vleespluimvee. Er zijn nog weinig afzetkanalen zijn voor Demeter vlees. Dit wordt voornamelijk verkocht via boerderijwinkels en boerderij-bezorgdiensten. De dieren worden dan onder verantwoordelijkheid van de boer bij een lokale slachterij geslacht. Vanuit Demeter zijn er geen specifieke extra regels voor de slacht.

Gewassen

Van het biodynamische areaal bestaat verreweg het grootste deel uit weiland en voedergewassen, namelijk 46,6% (zie figuur 1.7). Rundveebedrijven moeten minimaal 80% van hun voedergewassen zelf verbouwen (zie paragraaf 3.3). De veehouders gebruiken dus veel voer van eigen bodem en er wordt weinig voer geïmporteerd uit het buitenland. Ter vergelijking: 66% van het totale landbouwareaal in Nederland bestaat uit weiland en groenvoedergewassen, blijkt uit gegevens van het CBS. Bijna een kwart van het Demeter areaal bestaat uit 'land onder natuurbeheer'. Dit zijn voornamelijk (graan)akkers of weides die zijn gepacht van natuurorganisaties, zoals Staatsbosbeheer of Natuurmonumenten. Natuurorganisaties die pachters zoeken, werken graag samen met biodynamische boeren, omdat hun werkwijze goed aansluit bij natuurbeheer.

Zorgboerderijen

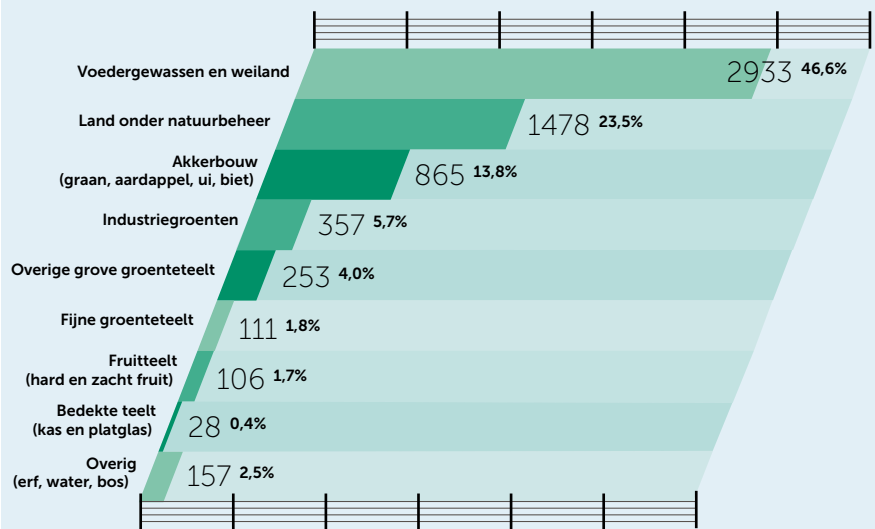
De zorglandbouw is ontwikkeld vanuit de biodynamische landbouw en de heilpedagogie (antroposofische gehandicaptenzorg). Nog steeds houdt een hoog percentage (25,8%) van de Demeter bedrijven zich bezig met één of meerdere vormen van zorg, namelijk 34 van de 132 boerderijen (zie figuur 1.8). Er worden verschillende soorten zorg aangeboden: gehandicaptenzorg (op 15 boerderijen), re-integratie op de arbeidsmarkt (15 keer), jeugdzorg (5 keer) en psychiatrische zorg (4 keer). Opgeteld zijn dit 39 zorgfuncties op 34 zorgboerderijen.

Figuur 1.6 Aantal landbouwdieren op Demeter bedrijven inclusief omschakelaars in Nederland

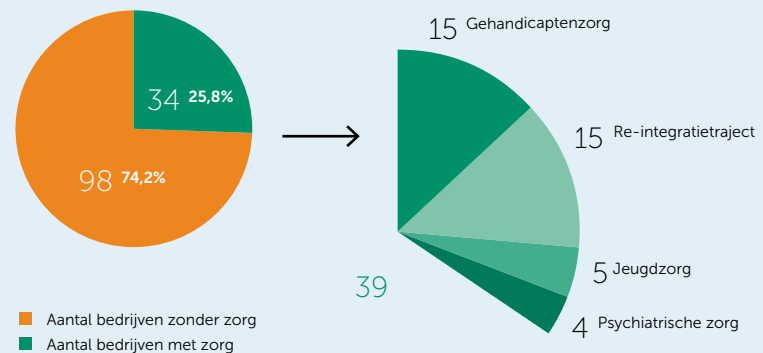
	Aantal dieren	Aantal bedrijven	Gemiddeld per bedrijf
Melkvee	2.487	42 ^a	59
Vleesrundvee	640	28 ^b	23
Vleesvarkens	64	10	6
Melkgeiten	1607	8 ^c	201
Vleesschape	620	21 ^d	30
Paarden	39	15	3
Leghennen	37.446	22 ^e	1.702
Vleespluimvee	210	2	105

- ^a waarvan 34 bedrijven met meer dan 35 melkkoeien
- ^b waarvan 6 bedrijven met meer dan 35 vleesrunderen
- ^c waarvan 4 bedrijven met meer dan 100 melkgeiten
- ^d waarvan 6 bedrijven met meer dan 35 vleesschape
- ^e waarvan 4 bedrijven met meer dan 4.000 leghennen

Figuur 1.7 Demeter areaal (ha) per gewasgroep inclusief omschakelaars in Nederland

Figuur 1.8 Het aandeel zorgboerderijen van alle biodynamische bedrijven en het soort zorg

Het aantal zorgfuncties (39) is groter dan het aantal zorgboerderijen (34), omdat sommige boerderijen meerdere soorten zorg aanbieden

Sommige bedrijven bieden dus meerdere soorten zorg aan. De visie achter de heilpedagogie is dat zorgvragers écht werk doen en ervaren dat hun werk een zinvol deel is van het geheel. Het is voor hen helend om het hele proces – van het dekken van de koe tot de yoghurt in de boerderijwinkel – in zich op te nemen en daar een bijdrage aan te leveren.

1.3 Demeter land- en tuinbouw in Vlaanderen

Eind 2015 waren 4 Vlaamse bedrijven aangesloten bij Stichting Demeter (zie figuur 1.9). Samen bewerkten zij 70 hectare. Daarvan valt 25 hectare in de categorie 'land onder natuurbeheer'. Deze bedrijven richten zich alle vier voornamelijk op directe verkoop via huisverkoop en groenteabbonnementen of hebben een nauwe verbinding met klanten volgens het CSA-model, Community Supported Agriculture. De Vlaamse biodynamische sector heeft een ander karakter dan de Nederlandse: er zijn geen grote polder-akkerbouwbedrijven en geen grote melkveehouderijen. Gemiddeld zijn ze dus kleiner: 17,5 hectare in vergelijking met de 48 hectare in Nederland.

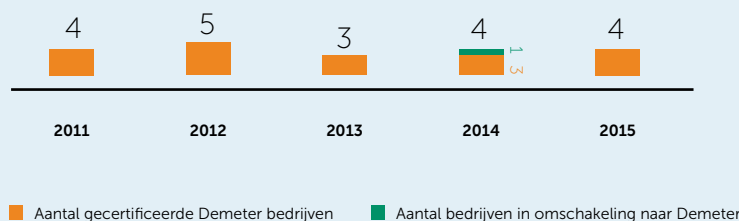
Tuinderij Samenland bij Kasteel Nieuwenhoven in Sint Truiden – in 2014 nog in omschakeling – heeft in 2015 een licentie gekregen en is daarmee de eerste permacultuur-tuinderij die zich Demeter mag noemen. Bij permacultuur vormt het natuurlijke ecosysteem de inspiratiebron voor de inrichting van het teeltsysteem. Stroken met groentegewassen worden afgewisseld met 'bosstroken', waarin hoge en lage fruitbomen, struiken en kruiden zo geplant zijn, dat de zoninstraling zeer efficiënt benut wordt (zie de reportage op pag. 17).

Naast de 4 Demeter bedrijven zijn er in Vlaanderen nog 9 andere land- en tuinbouwbedrijven die volgens de biodynamische methode werken, maar geen Demeter licentie hebben aangevraagd. Bij de afzet van hun producten gebruiken zij dus niet het Demeter keurmerk, maar ze bezoeken wel de winterconferentie van de BD-Vereniging en/of doen mee aan BD-beroepsontwikkeling of Collegiale Toetsing. Collegiale Toetsing (zie ook pag. 14) is ontwikkeld als instrument voor Demeter certificering, maar in Vlaanderen doen ook niet-Demeter bedrijven eraan mee.

1.4 Demeter Internationaal

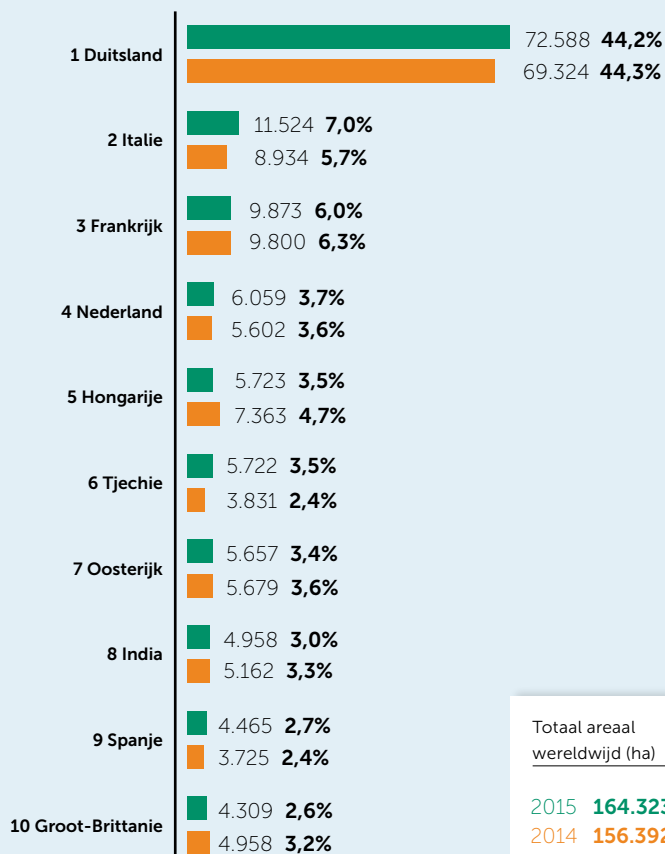
Wereldwijd waren er in 2015 4937 biodynamische bedrijven in 55 landen. Het totale areaal was 164.323 hectare (zie figuur 1.10), een groei

Figuur 1.9 Ontwikkeling van het aantal Demeter bedrijven in Vlaanderen

Figuur 1.10 De Top 10 van landen met Demeter landbouw (areaal in ha) in 2014 en 2015

In deze tabel zijn de bedrijven die in omschakeling zijn naar Demeter niet meegenomen. Daarom wijken de Nederlandse cijfers af van eerder genoemde cijfers (Bron: Demeter Internationaal)

van 5,1% in vergelijking met 2014. Verreweg het grootste deel van het internationale Demeter areaal ligt in Duitsland, namelijk 44,2%. Nederland staat met 6059 hectare (3,7%) op de vierde plaats. In deze gegevens van Demeter Internationaal zijn bedrijven in omschakeling niet meegenomen. Daarom is het Nederlandse areaal hier lager dan elders in dit hoofdstuk. In veel landen is de biodynamische sector nog erg klein. Er zijn 13 landen met minder dan 100 hectare. Opvallend is de ontwikkeling in

Tsjechië: het areaal groeide in één jaar met 49%, van 3831 naar 5722 hectare. Dit zijn slechts 6 boerderijen.

Demeter Internationaal is een vereniging van nationale Demeter organisaties wereldwijd. Er zijn 18 landen aangesloten die volledig lid zijn – ze hebben een eigen Demeter-organisatie – en 6 'gastlanden' die door Demeter Internationaal worden begeleid (zie ook paragraaf 3.1).

MAATSCHAPPELIJKE WENSEN

Boer beheert natuur en water

De nieuwe Demeter biodiversiteitsnorm bepaalt dat 10% van de boerderij uit natuur bestaat. Voor melkveehouder Annette Harberink is het een overbodige regel: haar akkers en weides liggen in de uiterwaarden van de IJssel en zijn 100% natuurland. Naast natuurbeheer zorgt ze ook met maaien en snoeien dat de rivier bij hoog water goed kan blijven doorstromen. Dat is uniek: ze is de eerste boer die in opdracht van Rijkswaterstaat waterbeheer uitvoert.

Normaliter neemt Rijkswaterstaat aannemers in de arm voor het waterbeheer. Langs de rivieroever van haar boerderij Keizersrande in Diepenveen houdt Annette zelf de meidoorns, wilgen en het riet in toom. Annette: "In november maak ik de oevers en weilanden glad zodat de IJssel goed doorstroomt en binnen de dijken blijft. Dit waterbeheer is van landsbelang: zo houden ze stroomafwaarts droge voeten." Voor Annette is het een logische samenwerking: "Mijn hoofddoel is om goed te kunnen telen maar daarnaast wil ik ook kijken welke maatschappelijke wensen er in mijn omgeving zijn. Als ik daar een rol in kan spelen, versterkt dat ook het karakter van mijn bedrijf." Technisch gezien maakt het voor Rijkswaterstaat niet uit dat Keizersrande een biodynamisch bedrijf is, maar gevoelsmatig heeft het wel degelijk een meerwaarde. Annette: "Het imago van Demeter is heel goed: het staat voor duurzaamheid en innovatie."

Poezië

Het waterbeheer gaat bij Annette hand in hand met het natuurbeheer op de rest van haar bedrijf, waar ze ook bomen en hagen snoeit en bloemrijke weilanden maait. Met haar 100% natuurland heeft ze dan ook een eigen visie op de 10% natuurnorm. "Alweer een regel," zegt Annette. "Terwijl de gedachte achter die regel zoveel groter is. Ik zie het namelijk als mijn taak als boer om de potentie van wilde natuur en biodiversiteit die in mijn bedrijf aanwezig is eruit te halen. Sterker nog, ik heb bewust voor dit bedrijf gekozen omdat ik denk dat ik als biodynamische boer een hele goede natuurbeheerder kan zijn. Vanuit het feit dat biodynamische landbouw en natuur zo goed samengaan, ontstaat dan zo'n regel van 10%. Ik vind het echter veel interessanter om naar het systeem als geheel te kijken: welke invloed heeft het insectenleven op het bedrijfsorganisme en hoe geven vogels bezieling aan het bedrijf? Door zo'n zakelijke maatregel kun je vergeten dat de gedachte erachter poëzie is: een droombeeld dat je najaagt."

Annette Harberink: 'Als biodynamische boer kan ik een hele goede natuurbeheerder zijn'

2 Demeter handel en verwerking in Nederland en Vlaanderen

2.1 Aantal licentiehouders

Stichting Demeter certificeert bedrijven in Nederland en Vlaanderen die Demeter producten verwerken of verhandelen. Ook boerderijen met een verwerkingstak, zoals een kaasmakerij, een kruidendrogerij of een stroopkokerij, moeten naast hun landbouwlicentie een verwerkingslicentie aanvragen. Vanzelfsprekend moet een bewerkt Demeter product voornamelijk (90%) Demeter ingrediënten bevatten. Daarnaast zijn er normen om producten zo puur mogelijk te houden (zie kader). Zo heeft Demeter melk een roomlaagje, omdat zij niet wordt gehomogeniseerd. En Demeter producten bevatten uitsluitend zuivere aroma-extracten, terwijl in biologische producten ook andere aroma's van natuurlijke oorsprong zijn toegestaan. Maar een door een gist geproduceerde bessensmaak hoort vanuit de biodynamische visie gezien niet thuis in vruchtenyoghurt.

In 2015 steeg het aantal handelaren en verwerkers dat bij Stichting Demeter is aangesloten van 59 naar 64 (zie figuur 2.1), waarvan er 60 in Nederland en 4 in Vlaanderen zijn gevestigd. Het aantal boerderijverwerkers bleef gelijk, namelijk 31. Daarbij zit één Vlaamse boerderij. Het totale aantal handelaren, verwerkers en boerderijverwerkers in Nederland en Vlaanderen is sinds 2011 toegenomen van 76 naar 95, een stijging van 25%. Bij de boerderijverwerkers is niet echt een trend zichtbaar, maar het aantal handelaren en verwerkers vertoont wel duidelijk een gestaag stijgende lijn.

In 2015 heeft één Vlaams bedrijf zijn licentie moeten inleveren, omdat het oncertificeerde bananen ten onrechte met Demeter keurmerk verkocht. Nieuw in 2015 is interesse vanuit de supermarkt. Er is een licentie verleend voor verkoop van Spaanse Demeter wijnen aan Superunie, een inkooporganisatie die 13 winkelformules belevt. Is het wenselijk om Demeter te verkopen in de supermarkt? Over deze vraag vinden zowel in Nederland als in internationaal verband discussies plaats (zie paragraaf 3.3).

Een overzicht van de handelaren, verwerkers en boerderijverwerkers die in 2015 waren aangesloten, staat op pag 11.

Demeter-normen voor verwerking

Om het Demeter keurmerk te mogen voeren, moeten verwerkers voldoen aan eisen die verder gaan dan de eisen die aan het biologische keurmerk gesteld worden. Er zijn normen op diverse gebieden:

Ingrediënten

- 90% is van Demeter-kwaliteit

Verpakking

- Verpakkingsmateriaal van PVC is verboden en aluminium dient te worden vermeden
- Verpakkingen worden beoordeeld op milieu- en kwaliteitsaspecten

Geur- en Smaakstoffen

- Alleen kruiden, specerijen en pure extracten zijn toegestaan

Conservering

- Conservering op basis van nitriet, citroenzuur en ascorbinezuur (vitamine C) is niet toegestaan

Bewerking

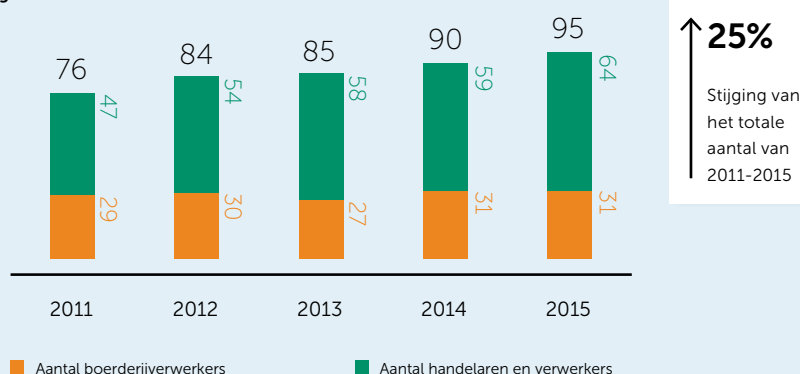
- Melk mag niet worden gehomogeniseerd
- Het gebruik van magnetron, infraroodstraling en extrusie is niet toegestaan
- Beperkingen in het gebruik van proceshulpstoffen zoals antischuimmiddelen
- Beperkingen in toegestane zoetstoffen

Opslag

- Gebruik van ethyleengas in opslagruimten voor het rijpen van groenten is niet toegestaan

Een volledig overzicht van normen en richtlijnen staat in het Handboek Demeter Voorwaarden, dat te downloaden is van de website van Stichting Demeter.

Figuur 2.1 Aantal licentiehouders in Nederland en Vlaanderen

Alle Demeter licentiehouders hebben ook een licentie bij Skal voor het verwerken of verhandelen van biologische producten. In 2015 waren er bij Skal 2352 biologische handelaren en verwerkers (inclusief boerderijverwerkers) ingeschreven (zie figuur 2.2). Van deze bedrijven heeft 3,8% ook een Demeter licentie.

Het aantal bedrijven in Nederland met een Skal licentie is met 214 toegenomen, een groei van 10,0% ten opzichte van 2014. Het aantal Nederlandse handelaren en verwerkers met een Demeter licentie groeide van 84 naar 90 (dus Vlaanderen niet meegeteld); dat is 7,1% groei ten opzichte van 2014.

Bron biologische cijfers: Skal

2.2 Demeter omzet van de licentiehouders

De omzet van biologische producten in Nederland in de supermarkt, de speciaalzaak en de horeca is in 2015 de grens van de 1 miljard euro gepasseerd. Van het biologische areaal wordt 10% op biodynamische wijze bewerkt, dus volgens een ruwe schatting liggen de consumentenbestedingen aan Demeterproducten rond de 100 miljoen euro. Deze raming kan echter niet worden gestaafd met harde cijfers, omdat in de statistieken van biologische omzet-cijfers geen onderscheid wordt gemaakt tussen biologische en Demeter producten. Ook komen veel biodynamische producten zonder Demeter keurmerk in winkels terecht (zie kader 'Uitleg bij de cijfers').

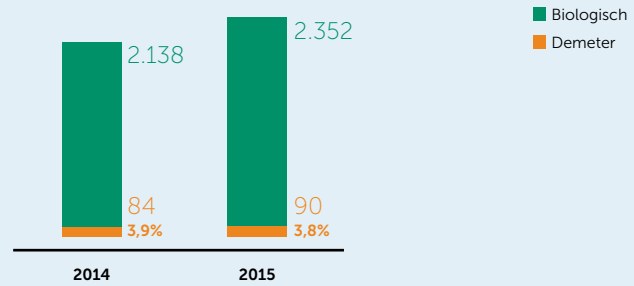
Wel heeft Stichting Demeter betrouwbare cijfers die een indicatie geven van de ontwikkeling van de Demeter omzet van de licentiehouders door de jaren heen. De aangesloten bedrijven geven namelijk jaarlijks aan Stichting Demeter door welke omzet zij realiseren uit de verkoop van Demeter producten die ze verwerken of (opnieuw) verpakken.

Uit deze gegevens blijkt dat de totale omzet van handelaren, verwerkers en boerderijverwerkers in 2015 licht is gestegen, namelijk met 130.000 euro (zie figuur 2.3, grijze lijn). Sinds 2011 is de toename 24,0%. Het aandeel van de Vlaamse bedrijven hierin is klein, een half procent. De omzetcijfers van de boerderijverwerkers laten in 2015 een daling zien van 319.000 euro (zie groene lijn). Een belangrijke reden is, dat legkippenbedrijf De Grote Kamp zich ontwikkeld heeft van boerderijverwerker naar verwerker. Daarom is de omzet aan eieren en vleeskippen verschoven naar de categorie handelaren en verwerkers, waarvan de omzet met de oranje lijn is aangegeven. Deze omzet steeg met 450.000 euro: van 12,58 naar 13,03 miljoen euro.

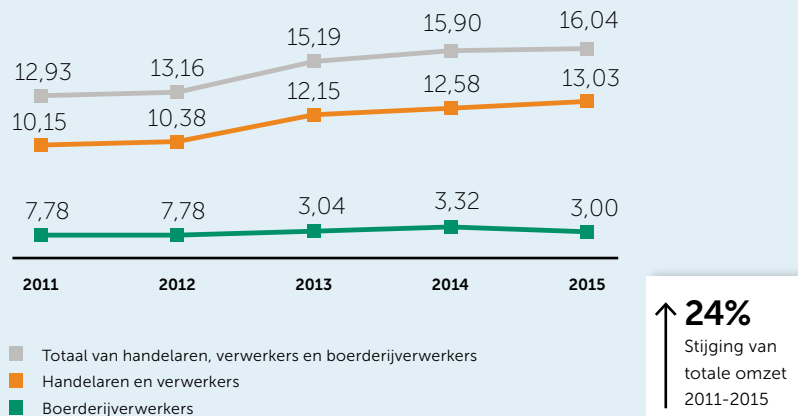
Demeter producten zijn in Nederland voor het overgrote deel te koop via de 325 biologische speciaalzaken (natuurvoedingswinkels). Daarnaast zijn veel Demeter boerderijen gericht op rechtstreeks contact met de consument via boerderijwinkels, groenteabbonementen, boerenmarkten, webwinkels en bezorgdiensten.

Om de bekendheid van het Demeter keurmerk te vergroten richt Stichting Demeter zich dus vooral op deze kanalen. Welke aanpak werkt daarbij het best? Om daar zicht op te krijgen heeft de stichting het afgelopen jaar twee onderzoeken laten uitvoeren. Internationaal business student Julie Hummel vroeg bestaande klanten van natuurvoedingswinkels hoe zij tegen Demeter aankijken. Jongeren van

Figuur 2.2 Het aandeel Demeter van het totale aantal handelaren en verwerkers (inclusief boerderijverwerkers) in Nederland

Figuur 2.3 Omzet van Demeter handelaren, verwerkers en boerderijverwerkers in Nederland en Vlaanderen (in miljoen euro)

Uitleg bij de cijfers

Waarom is er zo'n groot verschil tussen de grove schatting aan consumentenbestedingen (10% van biologisch is ca. 100 miljoen euro) en de omzetcijfers in deze grafieken (ca. 16 miljoen euro)? Het antwoord is: die cijfers zijn om vijf redenen onvergelijkbaar:

1. De marge van de winkelier is wel meegeteld bij de biologische consumentenbestedingen en niet bij de omzetcijfers van de Demeterlicentiehouders.
2. Handelaren en verwerkers geven alleen de omzet door van producten die zij met het Demeter keurmerk op de markt brengen. Omdat er nog onvoldoende vraag naar is, komen niet alle producten van Demeter landbouwbedrijven met dit keurmerk op de markt. Een deel gaat mee in de stroom van 'gewoon biologisch'. Een voorbeeld: als Demeter aardappels worden verpakt in een zak zonder Demeter keurmerk – maar alleen met het Europees biologisch keurmerk – dan worden ze niet in deze omzetcijfers meegenomen.
3. Alle onverpakte aardappelen, groente en fruit komen niet voor in deze omzetcijfers.
4. Geïmporteerde producten worden in het land van herkomst gecertificeerd. Het deel van de import dat niet in Nederland wordt verwerkt of herverpakt, verschijnt dus niet in deze omzetcijfers.
5. Export van Demeter producten gerealiseerd door de licentiehouders, zit wel in deze omzetcijfers, maar de export van onbewerkte versproducten niet. Ook export van buitenlandse private labels zit er niet in.

De omzetcijfers in deze grafiek laten wel zien hoe de Demeter omzet zich bij de licentiehouders ontwikkelt door de jaren heen. Een gestaag stijgende trend is zichtbaar. Dit geeft een indicatie, maar dus geen compleet beeld.

de Youth Food Movement hebben zich gericht op de vraag hoe de belangstelling voor Demeter onder jongeren vergroot kan worden. De resultaten van de onderzoeken staan beschreven op pag 10. Om Demeter op

boerderijen zichtbaarder te maken krijgen de bedrijven die meedoen aan de Lekker naar de Boer-dagen een promotiepakket toegestuurd met een 'Welkom op ons biodynamisch bedrijf'-spandoek, folders en receptenkaarten.

'Respect voor natuur, mens en dier' is het meest genoemde antwoord op de vraag waar Demeter voor staat

Consumentenonderzoek Demeter

Julie Hummel, student International Business, heeft in het voorjaar van 2015 onderzoek uitgevoerd naar de bekendheid en het imago van Demeter producten. Ze heeft 120 consumenten geïnterviewd in 12 natuurvoedingswinkels verspreid over Nederland (3 Ekoplaza's, 3 Estafette-winkels, 3 Natuurwinkels en 3 onafhankelijke winkels). Ook winkelpersoneel kreeg een vragenlijst.

Bij de open vraag 'Kunt u keurmerken noemen?' noemde slechts 2,8% van de consumenten het Demeter keurmerk, maar bij het tonen van een afbeelding bleek 84% het Demeter keur te herkennen. Veel mensen (69%) wisten niet dat het een keurmerk was, maar dachten dat het een handelsmerk was. Verder bleek dat mensen die Demeter kennen over het algemeen weten waar het voor staat en dat in hun eigen bewoordingen uitleggen. Daarbij is 'respect voor natuur, mens

en dier' de meest genoemde reden. Mensen zijn bereid om gemiddeld 5 à 15% meer te betalen voor een BD-product. Demeter is vooral bekend door zijn zuivelproducten. Klanten gaven aan behoefte te hebben aan eenvoudige informatie die goed het verschil tussen biologisch en Demeter aangeeft. Ook vinden ze transparantie belangrijk: consumenten willen graag een heldere uitleg over de prijs van biodynamische producten en hoeveel van die prijs naar de boer gaat.

Uit de enquête onder winkeliers bleek dat ook zij graag meer informatie willen over Demeter. De schapkaartjes die Stichting Demeter heeft gemaakt worden gewaardeerd. Aan de hand van die informatie kun je klanten goed uitleggen wat biodynamisch is. Alleen het formaat kan beter en het logo staat er te klein op. Het Demeter-logo alleen geeft niet aan dat het een keurmerk is.

Jonge onderzoekers van de YMF vinden dat Demeter zelfbewuster en gewaagder mag communiceren

Frisse aanpak

In opdracht van Stichting Demeter, de drie biologische winkelketens en verder Green Organics, Eosta en Triodos Bank heeft de Youth Food Movement Academie een opdracht uitgevoerd om te kijken hoe de belangstelling voor biodynamische voeding onder jongeren kan worden verbeterd. De groep was samengesteld uit een kok, een BD-boer en professionals die werkzaam zijn in de foodsector.

Ze kwamen tot de conclusie dat vitaliteit het juiste bruggetje is naar de jonge consument en dan met name het mogelijke effect van biodynamisch voedsel op het libido. Een bezoek aan boerderij GAOS in Swifterbant van Jos Jeuken en Ellen Krul maakte de groep erg enthousiast over de BD-landbouw. De jongeren zijn van mening dat Demeter zelfbewuster en gedurfder zou mogen communiceren. In hoeverre de door de YFM-ers uitgewerkte plannen zullen worden uitgevoerd wordt naar verwachting eind 2016 besloten.

Licentiehouders Handelaren en verwerkers

Bedrijf	Plaats
Aaldering Bio ui	Biddinghuizen
Agrico (afd Bioselect)	Emmeloord
Agrifirm Plant BV (biologische afdeling)	Apeldoorn
AgroFair*	Barendrecht
B.V. Handelonderneming E. Zann	Bergschenhoek
Bakkerij Verbeek*	Brummen
BD Graan B.V.	Middenmeer
BD-Totaal	Houten
Bio Kaas BV	Molenschot
BioRey BV	Lelystad
BioRomeo B.V	Ens
Carel Bouma	Biddinghuizen
Citrus Supplier B.V.*	Ridderkerk
CIV Superunie*	Beesd
Coenecoop Wine Traders B.V.	Waddinxveen
Coöperatieve Vereniging Biomeerwaarde Ei*	Barneveld
CZ. Rouveen u.a.	Rouveen
De Grote Kamp B.V.	Uden
De Halm B.V	Heeswijk-Dinther
De Nieuwe Band	Marum
De Traay BV	Lelystad
Deli Harmony BV	Hedel
Deli XL	Ede
Do-it BV	Barneveld
E.M. Treur en Zn BV / Treur Kaas*	Woerden
Ecomel BV	Limmen
El Sauco	Wageningen
Eleonas Sprl	Brussel
Eosta B.V.	Waddinxveen
Estafette Odin BV	Geldermalsen
Ets. Mandy-Mapol	Brussel
Flevolof BV	Nieuwe Niedorp
Fritz Vanlerberghe	Passendale
Fruitaco B.V	Ventlo
Green Organics BV	Dronten
Hermus Made B.V.	Made
Het Blauwe Huis	Ruinerwold
Het Zonneliel B.V.	Zeewolde
Hortica B.V.	Andijk
Joannusmolen BV	Cuijk
Kaasmakerij Henri Willig BV	Heerenveen
Kroon Biologisch BV.	Amsterdam
Laarakker Bio B.V.*	Well
Maasoever Cold Store BV	Waspik
Machandel BV Organic Foods	Haulerwijk
Marc't	Marknesse
Natudis Nederland B.V.	Harderwijk
Naturelle BV	Barendrecht
Nautilus Organic	Emmeloord
ODI "De Dageraad" B.V. (Aurora)	Ven-Zelderheide
Oertemans Foods Nederland BV	Ventlo
Organic Flavour Company BV	Veenendaal

* betekent: nieuw in 2015

Bedrijf	Plaats
Organic Trade Company Holland B.V.	Amsterdam
Reudink BV	Lochem
Sligro Food Group Nederland BV	Veghel
Solid Organic Link B.V.*	Cothen
Stoker Holland	Biddinghuizen
TerraSana Natuurvoeding B.V.	Leimuiden
Thylbert bvba	Oedelem
Tradin Organic Agriculture BV	Amsterdam
Twisk Organic Trade B.V.*	Dronten
Udea	Veghel
Weerribben Zuivel B.V	Nederland
Zonnemaire Biologische bakkerij Ad van der Westen BV	Waspik

Licentiehouders Boerderijverwerkers

Bedrijf	Plaats
Boomgaard Ter Linde	Oostkapelle
Buitenplaats	Eenigenburg
C.V. Ter Linde	Oostkapelle
De Bolster biologische zaden	Epe
De Dennenkamp	Rekken
De Hondspol VOF	Driebergen
De Kompenije	Drachtstercompagnie
De Mueyehof	Nieuwerkerk
De Noorderhoeve	Schoorl
De Verte V.O.F.	Sexbierum
De Vijfsprong	Vorden
Dijkgatshoeve*	Wieringerwerf
Flobus	Kiel Windeweer
Fruitbedrijf Ruissen	Varik
Hansketien	Mantinge
Harmannahoeve	Harlingen
Het Willink	Ane
Kaasboerderij "Noorderlicht"	Noordeloos
Maatschap Vos	Kraggenburg
Mts Twisk*	Dronten
Mts. Nieuw Bonaventura	's Gravendeel
Naoberhoeve	Echten
Nieuw Bromo*	Hornhuizen
Novalishoeve	Den Hoorn
Saanhof vof	Heeze
Seaking Rotterdam BV (Deeli Fruits and Honey)	Ophemert
V.O.F. Fruitteeltbedrijf De Ring	Oud Sabbinge
V.O.F. Ridammerhoeve	Amstelveen
Widar Fonds VZW	Merksplas
Wkg. De Klompenhoeve	Egmond a/d Hoef
Zorgboerderij de Lindelaar, De Seizoenen Bronlaak	Oploo

Petra Essink en Paul Doesburg: 'Al het 'levende' komt altijd alleen maar voort uit het levende'

VOEDINGSKWALITEIT

Gezond voedsel gaat over samenhang

Na een gezamenlijke zoektocht van 4 jaar publiceerden voedingswetenschapper en docente Petra Essink en onderzoeker van biologische voedingskwaliteit Paul Doesburg hun boek *Barstensvol leven; een pleidooi voor vitale voeding*. Hierin beschrijven zij de ins and outs van vitale voeding en voorzien dit begrip van een duidelijke bedding. Want wat is vitale voeding?

Petra: "De reductionistisch (stofjes)georiënteerde wetenschap is al heel lang aan het proberen om uit dode bouwstoffen levende cellen voort te brengen en hiermee ook het ontstaan van het leven op aarde te verklaren, maar voor ons is het logisch dat dit niet is gelukt. Om dode materie tot leven te wekken is telkens een al levende cel nodig. Al het 'levende' komt altijd alleen maar voort uit het levende, kijk maar om je heen. We hebben in ons boek geprobeerd om naast alle kennis over de stoffelijke kant van ons voedsel te kijken wat er te vertellen valt over 'levenskracht' – dat wat met ons huidige instrumentarium niet meetbaar en telbaar is."

Paul vertelt enthousiast over een proef met komkommers die hij uitvoerde in zijn laboratorium. Hij sneed een gangbare en een biodynamische komkommer in stukjes en legde die weer tegen elkaar aan in de oorspronkelijke vorm. In cellofaan verpakt stopte hij die in een broedstoof. "Na 12 dagen was de gangbare komkommer vergaan tot drab en de biodynamische komkommer was, ook tot mijn eigen verbazing, weer aan elkaar gegroeid tot een knapperige komkommer; een treffend voorbeeld van vitaliteit in de zin van het zelfherstellend vermogen!"

Petra: "Vanuit onze visie gaat gezond voedsel over samenhang - vanuit een levende bodem tot een vitaal product - en draagt het eten hiervan ook bij aan je persoonlijke ontwikkeling, je eigenheid. Je ziet op dit moment twee stromingen ontstaan. Enerzijds is er de grondgebonden biologische en biodynamische landbouw die zeker de laatste tijd overal zoekt naar verbinding en samenhang. Anderzijds zien we een voortdurende ontwikkeling van hoogtechnologische landbouw op substraat en met ledlampen. Deze vorm van landbouw is echt geschoeid op 'stofjesdenken'. Gaat de voeding die hier geogst wordt ons daadwerkelijk 'voeden'?"

Paul: "Ik zie aan de hand van mijn onderzoekstechniek met kristallisatiebeelden dat gangbaar geteelde producten over het algemeen minder gestructureerd zijn en een gelijkenis vertonen met beelden die je ook bij veroudering of sterke bewerking kunt waarnemen. We willen iedereen uitdagen hierover na te denken en verder onderzoek stimuleren. We hopen dat ons boek veel mensen zal inspireren om op een andere manier naar ons voedsel te kijken."

Het boek *Barstensvol leven; een pleidooi voor vitale voeding* is verkrijgbaar via Uitgeverij Christofoor

TRENDS EN ONTWIKKELINGEN

3 Demeter bouwt aan de Landbouw Cultuur van de toekomst

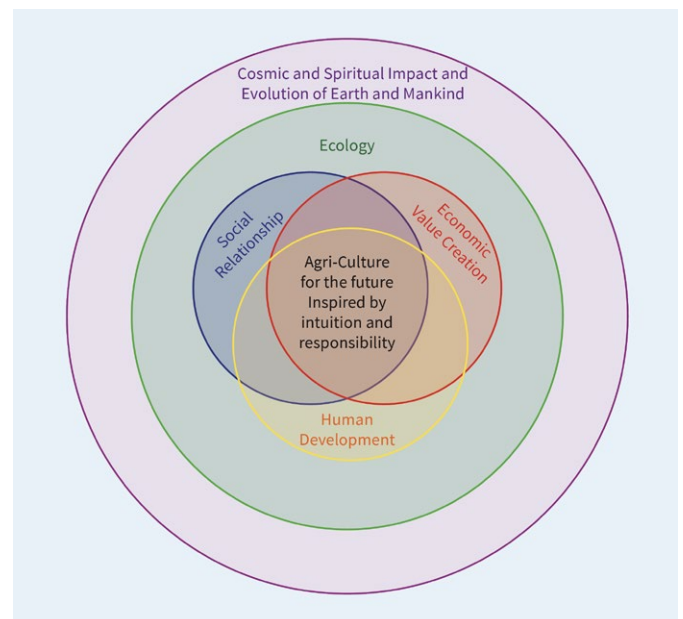
3.1 De visie van Demeter Internationaal

De kiem voor biodynamische landbouw werd in 1924 gelegd, toen de antroposoof Rudolf Steiner een serie lezingen – de Landbouwcursus – gaf over landbouw vanuit een holistische visie. Sindsdien experimenteren boeren en tuinders over de hele wereld om hun bedrijf zo in te richten dat bodem, plant, dier, mens en omgeving een samenhangend geheel vormen.

Na ruim 90 jaar zijn er 4937 BD-boerderijen in 55 landen, die samenwerken in Demeter Internationaal. Bij deze vereniging van nationale Demeter organisaties zijn 18 landen volledig lid – ze hebben een eigen Demeter-organisatie – en 6 landen zijn 'gastlid'. Zij worden door Demeter Internationaal begeleid. Andere landen (zoals België) worden door buurlanden gecertificeerd.

Demeter Internationaal heeft bij de Members Assembly in juni 2016 in Finland haar visie, missie, principes en waarden geactualiseerd, met als motto: Agri-Culture for the Future, LandbouwCultuur van de Toekomst (zie kader 'Visie van Demeter Internationaal'). Om te benadrukken dat het om meer gaat dan het bebouwen van land en het produceren van voedsel, krijgt het woord 'Cultuur' een hoofdletter. Want landbouw is mensenwerk. Het draait om wat mensen willen, welke waarden ze hebben en hoe ze met elkaar om willen gaan – hoe boeren en burgers zich tot elkaar verhouden. Er moet ruimte en aandacht zijn voor persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling.

De te ontwikkelen LandbouwCultuur zal oplossingen bieden voor brandende economische, culturele, politieke en ecologische uitdagingen van vandaag. Het hele document *Vision, Mission, Principles and Values* is te lezen via stichtingdemeter.nl en demeter.net.

Visie van Demeter Internationaal

We willen een LandbouwCultuur die

- mensen aanmoedigt verantwoordelijkheid te nemen voor de gehele ontwikkeling van de aarde (Ecology)
- mensen inspireert en in staat stelt hun individuele mogelijkheden tot uitdrukking te brengen en hun bewustzijn te ontwikkelen (Human Development)
- gezonde levensmiddelen en andere landbouwproducten voortbrengt die van hoge kwaliteit zijn en die lichaam, ziel en geest voeden (Economic Value Creation)
- mensen ondersteunt in hun streven om integer samen te leven en te werken, met wederzijds respect en tolerantie (Social Relationship)
- zowel de spirituele als de materiële wereld omvat, zodat mensen bewust kunnen werken met de krachten en substanties in hun kosmische en aardse kwaliteit (Cosmic and Spiritual Impact)

3.2 Demeter kernwaarden

Normen en richtlijnen

Vanuit de visie én vanuit ervaring in de praktijk zijn **normen en richtlijnen** ontwikkeld. Bedrijven die het Demeter keurmerk willen voeren, moeten daaraan voldoen. De belangrijkste criteria voor de landbouw staan in het kader 'Demeter kernwaarden' en voor handel en verwerking op pag 8. Deze voorwaarden zijn gericht op optimale verzorging en ontwikkeling van de vitaliteit en levenskracht van bodem, plant en dier en bij de verwerking op optimaal behoud van de levenskracht van de grondstoffen.

Het continu werken aan ontwikkeling, dat aan de basis staat van de biodynamische beweging, is niet geheel in te passen in vastliggende normen. Daarom zijn er ook richtlijnen opgesteld, waar boeren voortdurend aan werken, bijvoorbeeld het ontwikkelen van een gemengd en divers bedrijf, het verzorgen van natuur en landschap, het realiseren van bedrijfseigen zaadteelt of fokkerij en streven naar sociale of economische vernieuwing.

Collegiale Toetsing

In Nederland nemen alle Demeter boeren deel aan **Collegiale Toetsing** om vanuit deze richtlijnen aan de ontwikkeling van hun bedrijf (en van zichzelf) te werken. Onder begeleiding van een coach van de BD-Vereniging bezoeken groepen van 4 à 5 boeren van verschillende sectoren elkaar. In twee jaar tijd komen zij zo op elk van de bedrijven. Alle biodynamische aspecten worden bekeken en besproken met daarvoor ontwikkelde hulpmiddelen, zoals zelf-evaluatie, gespreks- en intervisietechnieken. Daarna formuleert de ontvangende boer welk aspect hij verder wil ontwikkelen. Elke boer kan zelf kiezen welke accenten hij of zij wil leggen. In de daaropvolgende ronde van groepsbijeenkomsten kijkt men terug op hoe het sindsdien gegaan is. Boeren leren elkaars bedrijf beter kennen, uitdagingen en innovaties in andere sectoren waarderen, en verdiepen gaandeweg met elkaar het beeld van wat biodynamische landbouw inhoudt.

Op deze manier draagt Collegiale Toetsing bij aan de ontwikkeling van Demeter kwaliteit en vormt het een volwaardig instrument naast inspectie en certificering. Internationaal is veel belangstelling voor deze in Nederland ontwikkelde aanpak. In verschillende deelstaten van Duitsland zijn de Farm Talks, zoals Collegiale Toetsing internationaal wordt genoemd, al geïntroduceerd.

Bij de Collegiale Toetsing van Stichting Demeter wordt nauw samengewerkt met de BD-beroepsontwikkeling van de BD-Vereniging. Dit coachings- en intervisieprogramma is 20 jaar geleden opgezet om boeren en tuinders te begeleiden in hun persoonlijke ontwikkeling bij de opbouw van hun biodynamische bedrijf. De begeleiders zijn steeds breder actief: naast Collegiale Toetsing, geven ze BD-preparatencursussen, begeleiden bij bedrijfsopvolging via het Landgilde-project en begeleiden groepen voor de Vereniging van Natuurvoedingskundigen.

3.3 Normen in ontwikkeling

Sociaaleconomische waarden

In de praktijk zijn nog niet alle **sociaaleconomische waarden** die de biodynamische beweging nastreeft – zoals verwoord in de visie – geborgd via de Demeter normen. Hoe moet je als keurmerkorganisatie bijvoorbeeld omgaan met de belangstelling vanuit supermarkten of groothandelsbedrijven die zich primair door commerciële wetmatigheden laten leiden? Afgelopen jaar heeft Stichting Demeter hierover twee discussiebijeenkomsten georganiseerd, één met handelaren en verwerkers en één met boeren. Ook internationaal staat dit thema hoog op de agenda: in de landenvergadering in Finland is intensief gewerkt aan nieuwe voorstellen.

De deelnemers aan de Members Assembly van Demeter Internationaal, juni 2016 in Finland

Demeter kernwaarden

De kernwaarden van Demeter komen tot uiting in onder andere de volgende normen:

Levende bodem

- Bemesting gericht op evenwicht (max. 112 kg N/ha)
- Verbod op stomen van de grond
- Geen gangbare drijfmest
- Ruime vruchtwisseling en toepassing van groenbemesting

Integriteit van dieren

- Verbod op onthoornen en knippen van snavelen en staarten
- 2 hanen per 100 hennen
- Verbod op extreme vleesrassen
- Verbod op reproductie via embryotransplantatie

Dierenwelzijn

- Verplichte weidegang
- Max. 5 leghennen per m2 leefoppervlakte
- Strooien van hele granen voor kippen

Levenskracht

- Toepassing van preparaten
- Minimaal 10% biodiversiteit
- 100% biologisch voer en gebruik van biologisch stro
- Bedrijfseigen voer en melk
- Bedrijfseigen mest of door samenwerking met partnerbedrijf
- GGO-vrij (ook vrij van protoplastfusie, een GGO-gerelateerde veredelingsstechniek die binnen de biologische normen wel is toegestaan)

Een volledig overzicht van normen en richtlijnen staat in het Handboek Demeter Voorwaarden, dat te downloaden is van de website van Stichting Demeter.

Waarschijnlijk zullen de voorwaarden voor een licentieovereenkomst voor handelaren en verwerkers worden aangevuld met kwalitatieve criteria. Net als bij de Collegiale Toetsing voor boeren worden zo ook bedrijven in de rest van de keten gestimuleerd om aan ontwikkeling en bewustwording van biodynamische kwaliteit te werken, bijvoorbeeld door goede scholing over biodynamische landbouw voor winkelpersoneel te organiseren. Waarschijnlijk zullen er individuele ontwikkelingsgesprekken met handelsbedrijven gaan plaatsvinden over hoe zij aan de Demeter idealen invulling willen geven in hun bedrijf. In het voorjaar van 2016 heeft Stichting Demeter samen met het Louis Bolk Instituut de pilot-cursus Demeter Voedingskwaliteit georganiseerd gericht op verwerkers, handelaren en winkeliers. De 15 deelnemers waren zeer enthousiast, dus de cursus zal zeker worden herhaald.

Biodiversiteitsnorm

Door het voortdurend werken aan ontwikkeling worden ieder jaar normen aangepast en verbeterd. Zo is per 1 januari 2015 de nieuwe **internationale biodiversiteitsnorm** van kracht gegaan, die bepaalt dat 10% van het oppervlak van de boerderijen primair op natuurwaarden is gericht en niet op productie. Denk aan houtwallen, bloemstroken, solitaire bomen, poelen en natuurvriendelijk beheerde oevers en sloten. Ook extensieve weilanden kunnen als natuurgebied meetellen.

De nieuwe internationale biodiversiteitsnorm bepaalt dat 10% van het oppervlak van de boerderij primair op natuurwaarden is gericht, zoals deze 'natuurbraak' bij boerderij Veld en Beek

Is er draagvlak om kalfjes langer bij de koe te houden en dit in de Demeter normen op te nemen? Hierover gaan Stichting Demeter, BD-Vereniging en melkveehouders met elkaar in gesprek.

Bart Zanting heeft als stage voor Hogeschool Van Hall Larenstein onderzocht hoe deze norm in de praktijk kan worden geïmplementeerd en de Demeter Voorwaarden Commissie heeft dit advies in grote lijnen overgenomen. Boeren moeten voortaan aangeven welk deel van hun areaal meetelt voor de biodiversiteitsnorm. Zitten ze nog onder de 10%, dan is het de bedoeling dat ze een biodiversiteitsplan maken om in stappen tot de 10% te komen. Het lijkt interessant om natuurorganisaties hierbij te betrekken.

De discussie die bij de uitvoering van de norm speelt, is dat de biodynamische landbouw er vanuit haar uitgangspunten al naar streeft om natuur en landbouw volledig te verweven. Ook op de percelen die primair op productie zijn gericht, is de biodiversiteit hoog. Zo bestaat de boerderij van Annette Harberink in de uiterwaarden bij Deventer voor 100% uit natuurgronden (zie pag 7).

Normen in de glastuinbouw

De biodiversiteitsnorm kwam dus via Demeter Internationaal naar Nederland, maar het kan ook andersom: Nederlandse glastuinders hebben voorstellen gedaan voor nieuwe **normen in de glastuinbouw**, die bij de internationale Members Assembly van 2015 in Egypte zijn aangenomen. Het gaat om het aantonen van het stikstofniveau via een mineralenbalans, een verbod op alle vormen van stomen en het toestaan van stoken mits er gewerkt wordt aan energiebesparing en duurzame energie.

Kalveren bij de koe

Is er draagvlak om kalfjes langer bij de koe te houden en dit in de Demeter normen op te nemen? Hoelang houden Demeter melkveehouders hun **kalveren bij de koe**? Deze vragen zijn actueel sinds de Tweede Kamer hierover in februari 2016 een motie aannam van de Partij voor de Dieren.

Margret Wenker heeft als stageopdracht voor de Master opleiding Animal Sciences aan Wageningen Universiteit alle 44 gecertificeerde melkveehouders ondervraagd. Ruim 70% van de melkveehouders vindt dat kalveren idealiter meerdere maanden bij de koe zouden moeten blijven. Op 20% van de BD-bedrijven gebeurt dit ook in de praktijk. Meer dan de helft van de BD-melkveehouders scheidt het kalf binnen één tot drie dagen van de koe. Op 30 juni 2016 heeft Margret de resultaten gepresenteerd. De aanwezige boeren waren allen geïnteresseerd om verdere stappen te nemen, maar ze hebben ook nog veel vragen. Allereerst willen ze graag op werkbezoek bij collega-melkveehouders die hier al succesvol mee bezig zijn. Stichting Demeter wil samen met de BD-Vereniging regionale bijeenkomsten organiseren om te onderzoeken of ontwikkelen van een richtlijn/norm op termijn mogelijk is, liefst in samenhang met het zoeken naar oplossingen voor de stiertjes op de melkveebedrijven.

Internationale BD-conferenties

'Hoe ga je waardig met dieren om' was in 2015 het thema op de **internationale biodynamische landbouwconferentie** in het Goetheanum in Dornach (Zwitserland). Dit is het ontmoetingscentrum voor antroposofie dat op initiatief van Rudolf Steiner is gebouwd. De Landbouwsectie van de internationale antroposofische vereniging organiseert ieder jaar – en dat gebeurt al sinds 1925 – een meerdaagse studiebijeenkomst waar ruim 500 mensen uit ca 30 landen ideeën en ervaringen uitwisselen. Dat mensen uit zoveel landen aan dezelfde doelen werken en elkaar inspireren, geeft de biodynamische beweging veel kracht.

Bij de conferentie van 2016 met het thema 'De aarde als wereldwijde tuin' kreeg de verzorging van het landschap alle aandacht en hoe mensen zich verbinden met hun omgeving.

3.4 Inspiratiebron voor innovatie

Demeter bedrijven vallen vaak in de prijzen. En dat is opvallend, aangezien er slechts 132 Demeter boerderijen zijn in Nederland, ofwel 8,1% van het aantal biologische bedrijven en 0,2% van het totaal aantal landbouwbedrijven. Hun innovatieve aanpak vormt een inspiratiebron voor anderen (zie ook de vijf interviews in deze monitor).

De Demeter bedrijven Maatschap Twisk in Dronten en De Fruittuin van West in Amsterdam wonnen de eerste en tweede plek van de **Ekoland Innovatieprijs 2016**. Sjaak Twisk heeft in zijn bewaarloods een manier ontwikkeld om uien te ontsmetten met hete lucht, zodat ze goed te bewaren zijn zonder gebruik van chemicaliën. De innovatieve inrichting van de nieuwe Fruittuin van West trekt consumenten aan uit Amsterdam en wijde omgeving die hun eigen fruit komen oogsten en eieren komen rapen.

In 2015 stonden Demeter bedrijven op plek twee en drie van het Ekoland Innovatieprijs-podium: melkveebedrijf Veld en Beek uit Renkum en Boomgaard ter Linde uit Oostkapelle. Veld en Beek valt op door de vaste consumentenkring van 1750 gezinnen die hun zuivelproducten zelf ophalen uit 'zelfbedieningskoelwagens'. Hun nieuwe stal is in de zomer als kas in gebruik. Een voederhaag voor de koeien is onderdeel van hun vernieuwende natuurbeheer. Boomgaard Ter Linde verdiende de prijs vanwege de onderzoekende aanpak waarmee de ondernemers het fruitteeltsysteem als geheel vormgeven. Daarbij werken ze samen in verschillende studiegroepen met Nederlandse en Europese fruittelers. Ze experimenteren met boomplandichtheden, rassen en teeltmaatregelen gericht op een gezonde bodem en onderzoeken de invloed op fruitkwaliteit en vitaliteit van de bomen.

Demeter melkveebedrijf De Rodenburghoeve uit Uitgeest was een van de vijf genomineerden voor de **Agrarisch Ondernemer van 2016**. De jury was onder de indruk van de manier waarop de groei van de veestapel hand in hand gaat met de groei van het areaal, zodat de bedrijfskringloop in stand blijft. Ook scoorden ze hoge ogen met hun nieuwe energieneutrale ligboxenstal, hun educatieve programma voor scholen en de vele natuurbeheersmaatregelen.

Tijdens **Het Jaar van de Bodem 2015** stonden de inspirerende resultaten van het bodembeheer door biodynamische bedrijven in de schijnwerpers (zie ook pag 19). Profielkuilen van oudere BD-bedrijven laten een mooie bodemstructuur zien met wormen en wortels tot op grote diepte. Naar de fosfaatarme grond van Zonnehoeve, 35 jaar geleden gestart bij Zeewolde, is door PPO onderzoek gedaan, gepubliceerd in januari 2016. De onderzoekers kunnen niet goed verklaren waarom de Zonnehoeve-grond, die volgens bodemanalyses zeer weinig fosfaat bevat, toch goede opbrengsten realiseert.

Onder de bouwvoor van een perceel zomertarwe op BD-boerderij De Vijfprong hebben pendelende wormen in een podzolprofiel een laag doorboord die voor wortels ondoordringbaar was. In de wormgangen groeien nu tarwewortels. De wanden van de gangen zijn bedekt met organische stof: er zijn hier als het ware minibodems ontstaan.

Klaas, Linda en Niels Rodenburg van De Rodenburgerhoeve waren genomineerd voor de Agrarisch Ondernemer 2016

Taco Blom: 'Permacultuur is een ontwikkelingsstap voor biodynamische landbouw'

Edwin Crombags: 'De bewuste consument wil het beste voor dieren en natuur'

PERMACULTUUR

Duurzaam en divers

Na een carrière in de gangbare teelt gooide Taco Blom tien jaar geleden het roer om: hij begon als een van de eersten met permacultuur in Nederland. Van een pionier heeft hij zich ontwikkeld tot een expert. Naast het beheer van zijn eigen proeftuin in België geeft hij les en helpt hij jonge ondernemers bij het opzetten van landbouw-bedrijven. Als het aan Taco ligt, krijgen alle permacultuur-bedrijven op den duur het Demeter keurmerk.

"De natuur heeft een sterk systeem ontwikkeld," aldus Taco. "In de permacultuur proberen we dat systeem te imiteren maar dan wel met eetbare planten. Ons uitgangspunt is een bos waarin bomen, struiken en planten met elkaar samenwerken. De verhouding hierbij is 70% vaste planten zoals asperges, rabarber, fruit en noten, en 30% eenjarige gewassen zoals sla, uien en bonen. Vaste planten zijn duurzamer dan eenjarige planten omdat ze geen grondbewerking en daardoor geen brandstof nodig hebben. Je hoeft er alleen nog maar van te oogsten." Naast zijn taak als docent op zijn eigen school heeft Taco een proeftuin waar hij de fouten uit het systeem probeert te halen. Deze kennisontwikkeling in de praktijk is in een stroomversnelling geraakt door de groeiende belangstelling voor permacultuur. Inmiddels volgen zo'n tweehonderd mensen per jaar de opleiding. Taco: "Hoe meer mensen, hoe meer ideeën en des te sneller we kunnen innoveren."

Overeenkomsten

Met name jonge mensen voelen zich aangetrokken tot permacultuur. Taco begrijpt dat wel: "Door de kleinschaligheid en vaste planten heb je weinig hectares en bijna geen machines nodig. Met betrekkelijk weinig kapitaal kun je dus al je eigen bedrijf starten. Ook de diversiteit en duurzaamheid spreken jonge mensen aan: in permacultuur is het heel normaal om honderd gewassen te telen. De afzet is rechtstreeks aan de consument binnen een straal van 15 kilometer." De meeste leerlingen van Taco zijn dubbel geschoold en hebben Warmonderhof gedaan. Omdat de overkoepelende coöperatie voor permacultuur ook veel overeenkomsten tussen biodynamische landbouw en permacultuur ziet, hebben ze drie jaar geleden besloten om niet een eigen keurmerk te ontwikkelen maar om zich aan te sluiten bij Demeter. "Mijn proeftuin is het eerste permacultuur-bedrijf met een Demeter keurmerk," vertelt Taco. De preparaten vindt hij een mooi hulpmiddel om het systeem te versterken en als dierlijk element houdt hij bijen en een paar kippen. Taco: "Steiner heeft in zijn Landbouwcursus aangegeven dat de biodynamische landbouw zich moet blijven ontwikkelen. Ik denk dat de permacultuur zo'n ontwikkelingsstap kan zijn."

CONSUMENTENVRAAG

Onderscheiden op meerwaarden

Eind 2015 stootte Friesland Campina de biodynamische zuivellijn af. Voor de multinational was Demeter te complex met een te klein volume. Klaas de Lange, eigenaar van Weerribben Zuivel, koesterde al een tijdje de ambitie voor een biodynamische lijn. Hij greep dan ook zijn kans en kocht het merk Zuivel Zuivel. Commercieel manager Edwin Crombags werkt sinds 1998 voor Zuiver Zuivel en verhuisde mee met het merk naar de zuivelfabriek in Overijssel.

De eerste grote verandering na de overname: Zuiver Zuivel is nu een merk voor uitsluitend biodynamische producten. De biologische zuivel wordt verkocht onder het merk Weerribben Zuivel. "Een logische stap," aldus Edwin. "Consumenten kunnen zo een heldere keuze maken en ook de winkeliers zijn er blij mee." Bij zijn nieuwe werkgever is Edwin verantwoordelijk voor de marketing en verkoop van beide merken. Omdat de twee zuivellijnen naast elkaar in het koelschap van de biologische speciaalzaak staan, was de ontwikkeling van een onderscheidende verpakking voor Zuiver Zuivel noodzakelijk. Edwin: "Een groeiend aantal consumenten wil het beste voor dieren en natuur. Met persoonlijke verhalen en foto's op de verpakking vertellen we hoe de biodynamische boeren daar een mooie invulling aan geven."

Inspelen op de actualiteit

Ook achter de schermen heeft Edwin de piketpalen uitgezet om de biodynamische melkstroom verder te onderscheiden. "Samen met de boeren hebben we bepaald op welke punten de biodynamische melkveehouderij kan verduurzamen," licht Edwin toe. "We hebben drie prioriteiten vastgesteld: boerderijvogels, kalfjes bij de koe en antibiotica-vrij." Bij de uitvoering van de prioriteiten merkt Edwin het verschil tussen een multinational en een kleinschalige fabriek. "Weerribben Zuivel is een flexibel bedrijf. Dankzij de korte lijnen kunnen we snel schakelen. Bij Friesland Campina moest ik voor de implementatie van een klein project minstens een jaar uittrekken. Hier kunnen we binnen drie maanden een nieuw product in het schap zetten." Snel inspelen op de actualiteit is precies waar de biologische speciaalzaak behoefte aan heeft, aldus Edwin. "Zo lukt het ons beter om voorop te lopen in duurzaamheid ten opzichte van de supermarkten." Met een consument die steeds bewuster wordt, ziet Edwin groeikansen voor Zuiver Zuivel. Edwin: "Op dit moment is er nog een overschot aan biodynamische melk in Nederland. Als we de meerwaarde van ZuiverZuivel goed overbrengen, heb ik er vertrouwen in dat de consumentenvraag toeneemt."

4 Het werk van de organisaties; feiten en cijfers

Vijf organisaties werken nauw samen aan de ontwikkeling van de biodynamische landbouw, ieder op haar eigen terrein: Stichting Demeter, Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding, Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw, Warmonderhof en Kraaybeekerhof. Dit hoofdstuk gaat over hun activiteiten in 2015 en de eerste helft van 2016.

4.1 Stichting Demeter

Wanneer mag een boer, tuinder, bakker of zuivelfabriek producten met het Demeter keurmerk verkopen? Daarover gaat Stichting Demeter, de organisatie die de certificering en promotie van het Demeter keurmerk verzorgt. Demeter Internationaal, een vereniging van nationale Demeter organisaties wereldwijd, stelt de normen en richtlijnen op hoofdlijnen vast en vervolgens bepaalt Stichting Demeter hoe die regels in Nederland en Vlaanderen worden geïnterpreteerd (zie ook hoofdstuk 3). Stichting Demeter werkt met een Demeter Voorwaarden Commissie (DVC) en een Demeter Licentie Commissie (DLC). De DVC stelt de interpretaties vast van de internationale normen ten behoeve van de Nederlandse situatie of stelt voorwaarden op voor kwesties waar internationaal nog geen standaard voor bestaat. De DLC beoordeelt nieuwe licentieaanvragen en beslist of bedrijven wel of geen certificaat krijgen aan de hand van de rapportages van de inspecteurs. Stichting Demeter laat de controles uitvoeren door dezelfde organisaties die in Nederland verantwoordelijk zijn voor de controles in de biologische landbouw: Skal en Control Union. Voor Vlaanderen is

dit TUV Nord Integra. De inspecteurs worden door Stichting Demeter geïnstrueerd om de Demeter normen te controleren als aanvulling op de biologische eisen. Indien daar aanleiding voor is, worden boetes opgelegd of ontheffingen op onderdelen gegeven. Bij ernstige en aanhoudende overtredingen raakt het bedrijf zijn keurmerk kwijt. Handels- en verwerkingsbedrijven kunnen naast Demeter ook biologische of gangbare producten aanbieden. Een landbouwbedrijf niet: dat schakelt altijd in zijn geheel door naar Demeter.

Hoe Stichting Demeter in 2015 en 2016 heeft gewerkt aan ontwikkeling van de kwaliteit van het keurmerk, staat beschreven in hoofdstuk 3. Bij de organisatie van het congres Microkosmos Macrokosmos werkte Stichting Demeter nauw samen met anderen (zie kader op pag 19).

Stichting Demeter in cijfers in 2015

De cijfers met betrekking tot aantallen boeren, handelaren en verwerkers die bij Stichting Demeter zijn aangesloten, komen in hoofdstuk 1 en 2 uitgebreid aan de orde.

De jaarcijfers over 2015 laten zien dat op een begroting van € 300.000 een negatief resultaat is geboekt van € 26.000. Er was een verlies van € 13.000 begroot om investeringen in communicatie en certificatie mogelijk te maken. De vaststelling van de belastingdienst dat Stichting Demeter vennootschapsbelasting moet betalen, heeft geleid tot een heffing over voorgaande jaren die op het boekjaar 2015 drukt. Dankzij de toename van het aantal gecertificeerde boeren, hectares en omzetten van handels- en verwerkingsbedrijven nemen de inkomsten wel verder toe.

De biodynamische bedrijven dragen het overgrote deel van de kosten (bijna 90%) van controle en promotie zelf. De bijdrage van de boeren en tuinders wordt vastgesteld op basis van areaal, bedrijfstype en aantal dieren. De afdracht van de handelaren en verwerkers is gebaseerd op hun omzettegegevens.

Geoloog Peter Westbroek vertelt hoe muziek tot leven komt, met op de achtergrond dirigent Simon Rattle

Demeter Congres Microkosmos Macrokosmos

Welke samenhang is er tussen de kleinste levensvormen in de bodem en de ritmisch bewegende hemellichamen aan het firmament? Het leren zien van verbanden stond centraal bij het Demetercongres Microkosmos Macrokosmos op 30 september 2015.

De 150 deelnemers – een derde was boer of tuinder – beleefden een inspirerende dag in Artis, dat een prachtige locatie bood met het planetarium en het nieuwe museum Micropia.

Eén keer per jaar – bij een combinatie van een bepaalde stand van de zon en een bepaalde maanfase – vult de zee bij de Fidji-eilanden zich met Palolo-wormen, vertelt bioloog Willem Beekman. Precies op dit tijdstip geven deze wormen hun geslachtscellen af aan het water om zich voort te planten. Het is een van de fascinerende voorbeelden die Beekman geeft over hoe levenscycli op aarde in verbinding staan met kosmische ritmes.

Geoloog Peter Westbroek keert het perspectief om: hij neemt zijn publiek mee in het beeld dat je ziet als je van buitenaf naar de aarde kijkt – de foto die de eerste maanreizigers in 1968 maakten. Hij schetst hoe door dit beeld de verantwoordelijkheid is gegroeid voor onze kwetsbare, blauwe planeet. Ook toont hij een nieuw perspectief door te stellen dat de aarde zich in een miljarden jaren durende ontwikkeling binnenstebuiten keert: magna uit vulkanen vormt granieten bergen, terwijl elders tektonische platen onder elkaar schuiven zodat aardoppervlak in het magma verdwijnt.

Op dat aardoppervlak spelen boeren een bijzondere rol als componist en dirigent van bodemvruchtbaarheid, vertelt bodemkundige Coen ter Berg. Het is de boer die de bodem vruchtbaar maakt door zijn gewaskeuze, vruchtopvolging en de timing van zijn groundbewerking. Planten binden licht via de fotosynthese. Ter Berg laat op een foto zien hoe wortelharen wit oplichten en vertelt: "Het zonlicht is tot in de bodem zichtbaar."

Demeter-plein op de BioBeurs

Bij de BioBeurs, de jaarlijkse vakbeurs voor de biologische branche, bouwen de biodynamische organisaties samen een Demeter-plein op, waarbij ze ieder jaar een karakteristiek thema in beeld brengen. In 2015, het Jaar van de Bodem, geven de manshoge foto's van bodemprofielen het plein een museale uitstraling.

Om deze expositie speelt zich van alles af, zoals een bodemlab met warmonderhofstudenten in witte labjassen die met flesjes en potjes in de weer zijn om bodemmonsters te onderzoeken. Bij de preparatentafel en het bodemspreekuur vinden vele gesprekken plaats.

Bodemexperts geven 'rondleidingen bodemontwikkeling' waarbij ze onder andere wijzen op de verschillende bodemopbouw van een profiel van een biodynamische en een gangbare akker. Bodemkundige Coen ter Berg: "De eerste indruk die mensen hebben als ze voor het eerst naar een bodemprofiel kijken, is een plaat met allemaal grijs tinten. Maar ze raken gebiologeerd zodra je dingen aanwijst. Plantenwortels tot diep in de grond. Gangen van wormen. De structuurverschillen bij de verschillende bodemtypes. Er gaat een wereld voor ze open. Je ziet hun verwondering: het is geen grijze massa, maar een bodem die leeft." De bodemprofielen werden ook afgebeeld in de 'Dutch Demeter Monitor', een naar het Engels vertaalde versie van de Demeter Monitor die bij de internationale BioFach in Neurenberg persoonlijk aan staatssecretaris van Landbouw Sharon Dijksma kon worden overhandigd.

'Ruimte voor iedereen' is in 2016 het thema van het Demeter-plein. Dat staat ook voor: ruimte voor vernieuwing en creativiteit. Opvallend is de letterlijke 'loopbaan' die Warmonderhof op de grond heeft gebouwd: al lopend kom je vragen tegen en aan het eind zie je jezelf in de spiegel. Ook het 'voedselbos' springt in het oog: de bomen op het plein staan voor vernieuwende vormen van voedselproductie. Hoe jonge mensen op allerlei creatieve manieren de landbouw in weten te stromen, staat centraal in de thema-uitgave 'LAND – ruimte voor nieuwe boeren' die volop wordt uitgedeeld. Het is een coproductie van de BD-Vereniging en de nieuwe vereniging Toekomstboeren.

Bodemkundige Coen ter Bergh geeft een rondleiding langs de bodemprofielen op het Demeterplein bij de BioBeurs in 2015

4.2 BD-Vereniging

De Vereniging voor Biologisch-Dynamische Landbouw en Voeding brengt boeren en burgers samen die enthousiast zijn voor BD-landbouw. 'Brenge het land tot bloei' was het thema van de twee winterconferenties in februari 2015 (een in Vlaanderen en een in Dronten). De deelnemers (boeren en burgers) gingen naar huis met tal van ideeën om bloemen en bijen meer ruimte te bieden én met stekken van langbloeiende katjeswilgen om in de tuin te planten. In 2016 boden de winterconferenties 'ruimte voor nieuwe boeren'. Met een grote dosis creativiteit blijken jonge boeren hun plek in de landbouw te vinden. De Thema-uitgaves van ledenblad *Perspectief* in aansluiting op deze conferenties zijn breed verspreid onder respectievelijk imkers en jonge boeren.

Het Willy Schilthuisfonds van de BD-Vereniging, dat vanuit legaten en andere donaties wordt gevuld, maakt BD-beroepsontwikkeling mogelijk (zie ook paragraaf 3.2) en andere activiteiten op het gebied van onderzoek en ontwikkeling. Dit fonds heeft in 2015 bijgedragen aan onder andere cursussen over BD-preparaten, de ontwikkeling van een boek over voedingskwaliteit (zie pag 17), een 4-daags bezoek van vertegenwoordigers van internationale BD-organisaties, 'excursies bedrijfsidentiteit' aan boerderijen en een CSA-conferentie. Ook is, in het kader van het Jaar van de Bodem, een bezoek van een bodemkundige aan diverse groepen boeren van de BD-beroepsontwikkeling mogelijk gemaakt.

BD-Vereniging in cijfers in 2015

De BD-Vereniging had eind 2015 1807 leden (zie figuur 4.1). Zij ontvangen het ledenblad *Dynamisch Perspectief* en worden uitgenodigd voor bijeenkomsten en excursies. Een deel van deze leden, 314 mensen, is beroepslid. Zij zijn werkzaam in de biodynamische branche, bijvoorbeeld als boer, winkelier, onderzoeker of natuurvoedingskundige. Ze betalen een hogere contributie en kunnen gratis deelnemen aan de BD-beroepsontwikkeling (intervisiegroepen en coaching) en aan de winterconferenties. In 2015 kwamen er 24 beroepsleden bij en daalde het aantal gewone leden met 43.

Aan BD-beroepsontwikkeling deden in 2015 80 mensen mee in 11 verschillende groepen. Er zijn 29 begeleiders beschikbaar voor groepsbegeleiding en individuele coaching. De begeleiders hebben 137 bedrijfsbezoeken gefaciliteerd in het kader van Collegiale Toetsing. De belangrijkste inkomsten in 2015 waren de contributies (€ 90.000) en giften (ook € 90.000). Deze donaties bestaan voor een belangrijk deel uit legaten en verschillen dus jaarlijks sterk. Het jaarverslag met de jaarcijfers is te downloaden via www.bdvereniging.nl/dp.

Figuur 4.1 Aantal leden van de BD-Vereniging in 2014 en 2015

Soort lidmaatschap	Aantal 31/12/14	Aantal 31/12/15	Mutatie 2015 t.o.v. 2014
Algemene leden	1.469	1.426	-43
Leden in Europa	39	41	2
Leden buiten Europa	4	4	0
Leden jeugd/studententarief	21	22	1
Beroepsleden	290	314	24
Totaal	1.823	1.807	-16

Kraaybeekerhof-tuinman Theo Engbers geeft een rondleiding tijdens de Jaardag van de BD-Vereniging en BD-Grondbeheer op 20 juni 2015

4.3 Stichting Grondbeheer

Sinds haar oprichting in 1978 heeft Stichting Grondbeheer een heldere missie: vruchtbare landbouwgrond veiligstellen over de generaties heen. In de afgelopen decennia is het areaal dat Grondbeheer met schenkingen en legaten heeft kunnen verwerven gestaag gegroeid. BD-boeren mogen die grond pachten voor een redelijke prijs. Vanwege de extreem hoge prijs van landbouwgrond verloopt deze groei echter traag. Twintig BD-boeren hebben Grondbeheer gevraagd om hun grond over te nemen en staan op de wachtlijst. Zij willen hun levenswerk graag doorgeven aan jonge boeren van buiten de familie. Daarvoor ontbreken echter de middelen. De behoefte aan biodynamische landbouwgrond zal op korte termijn verder toenemen: de vraag naar gezonde voeding heeft een vlucht genomen en op Warmonderhof, de opleiding voor biodynamische landbouw, studeert een groeiend aantal boeren en tuinders in spe af.

Om meer slagkracht te krijgen heeft Grondbeheer in 2016 een nieuw financieel product ontwikkeld: eeuwigdurende obligaties. Hiermee wil zij de interesse wekken van investeerders die hun spaargeld aan het werk willen zetten voor een betere wereld. In april 2016 heeft Grondbeheer 30 hectare kunnen aankopen van Boerderij De Hondspol in Driebergen met een lening van Triodos Bank. De uitgifte van obligaties maakt het mogelijk de lening af te lossen, zodat de lastendruk voor de boeren kan dalen. Het werven van schenkgelden blijft urgent. Grondbeheer zet zich in voor een grotere naamsbekendheid, onder meer door aandacht te vragen voor vruchtbare landbouwgrond en het belang hiervan voor de toekomst. In 2015 verschenen twee opinieverhalen van Grondbeheer in dagblad *Trouw*. Een sponsorloop op Warmonderhof was publicitair een groot succes en leverde 8000 euro op. De campagnes voor De Kromme Lepel en Kraaybeekerhof zijn met verschillende activiteiten onder de aandacht gebracht.

Stichting Grondbeheer in cijfers in 2015

Stichting Grondbeheer stelde in 2015 184,8 hectare grond beschikbaar aan 13 BD-bedrijven (zie figuur 4.2). Van dit areaal heeft Grondbeheer 101 hectare in erfpacht en de rest in eigendom. De erfpacht betreft voornamelijk twee percelen van ieder 50 hectare in Zeewolde. Deze zijn, net als veel andere landbouwgronden in de Flevopolder, eigendom van het Rijksvastgoedbedrijf. Inclusief legaten brachten de 644 donateurs van Stichting Grondbeheer in 2015 € 265.513 bijeen. Hiervan is € 29.292 geschonken voor de campagne voor de grond van Landgoed Kraaybeekerhof, € 5.037 voor de grond van De Kromme Lepel en het overige deel had een algemene bestemming. In 2016 groeit het areaal dat Grondbeheer in eigendom heeft met de 30 hectare van De Hondspol, de 14e pachter van Grondbeheer.

Figuur 4.2 De pachters van Stichting Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw in 2015

Bedrijfsnaam	Jaar van grondaankoop	Areaal gepacht van Grondbeheer t.o.v. areaal totale bedrijf (ha)
Zonnehoeve (Zeewolde)	1982	50,3 / 190,0
De Hooge Kamp (Beemte Broekland)	1984, 1990	9,4 / 9,4
De Grote Kamp (Dremp)	1984	4,0 / 19,0
De Korenbloem (Zeewolde)	1990	51,8 / 250,0
Eindeliengte (Ritthem)	1991	4,3 / 12,0
De Vijfprong (Vorden)	1992	3,1 / 63,0
Thedingsweert (Tiel)	1995	27,8 / 27,8
De Vrolijke Noot (Wapserveen)	1997	4,2 / 4,2
De Noorderhoeve (Schoorl)	1999	4,0 / 50,0
De Zonnehorst (Punthorst)	2003, 2010, 2013	5,2 / 5,2
Landgoed Kraaybeekerhof (Driebergen)	2011	5,8 / 5,8
De Kromme Lepel (Bergen op Zoom)	2011	6,6 / 10,7
Totaal verpacht door Grondbeheer		184,8 hectare

4.4 Warmonderhof

Warmonderhof Opleidingen is een mbo voor biologisch-dynamische landbouw. De school heeft een voltijdvariant waarop vooral jongeren zitten, en een deeltijdvariant, waaraan volwassenen deelnemen. Warmonderhof biedt de keuzerichtingen BD-landbouw, BD-Zorglandbouw en BD-Stadslandbouw aan (zie ook het interview op pag 23). Warmonderhof kon in 2015-2016 de deeltijdopleiding Stadslandbouw aanbieden, naast de bestaande deeltijdopleidingen BD-zorglandbouw en BD-landbouw. Dit werd mogelijk omdat zij als pilotschool was uitgekozen om de herinrichting van het mbo uit te proberen met 'keuzedelen', een extra specialisatie voor de leerlingen. De stadslandbouwklas is ondergebracht in het leslokaal van het kersverse stadslandbouwbedrijf aan de rand van Amsterdam, De Fruittuin van West van Wil en Lisan Sturkenboom. Hiermee is een bescheiden dependance op een ideale locatie geboren.

De voltijdstudenten van Warmonderhof leren, werken én wonen op het terrein rondom de school. Om de groei van het aantal voltijders op te kunnen vangen, is in mei 2016 gestart met nieuwbouw door Stichting Warmonderhof, die verantwoordelijk is voor het praktijkleren en voor het wonen. In het najaar van 2016 moeten 49 extra studentenwoningen zijn opgeleverd, zodat 130 studenten op eigen terrein kunnen wonen. Ook het praktijkleren is aan hervorming toe vanwege de studentenaanwas. Daarom krijgt het inrichten van de gemengde bedrijfsvoering in het landbouwbedrijf meer aandacht.

Studenten van Warmonderhof rennen € 8000 bij elkaar voor voor Stichting Grondbeheer onder het motto 'jonge boeren lopen voor hun eigen toekomst'

Figuur 4.3 Aantal cursisten op Warmonderhof in 2014 en 2015

Opleiding	Aantal 31/12/14	Aantal 31/12/15	Mutatie 2015 t.o.v. 2014
Voltijd studenten	105	112	7
Deeltijd keuze BD verdieping	152	140	-12
Deeltijd keuze stadslandbouw	nvt	25	+25
Deeltijd keuze zorglandbouw	nvt	10	+10
Deeltijd Landbouw & Zorg	21	12	-9
Totaal	278	299	21

In het najaar van 2015 werd Warmonderhof door de Keuzegids MBO 2016 weer uitgeroepen tot Topopleiding. Groenhorst, waar Warmonderhof deel van uitmaakt, is bovendien voor de zesde maal op rij uitgeroepen tot Beste AOC (Agrarisch Opleidings Centrum). Bij een sponsorloop voor Stichting Grondbeheer in november liepen de studenten van Warmonderhof ruim achtduizend euro bijeen onder het motto 'jonge boeren lopen voor hun eigen toekomst'.

Warmonderhof in cijfers in 2015

De belangstelling voor Warmonderhof neemt de laatste jaren toe. In schooljaar 2015-2016 startte de Warmonderhof in het eerste jaar met vier deeltijdklassen en twee voltijdklassen, voor het vierde jaar op rij een stijging van het aantal studenten (zie figuur 4.3). Sinds 2012 steeg het totale aantal van 198 naar 299.

Het aantal aanmeldingen in het eerste halfjaar van 2016 laat weer een stijgende lijn zien. De verwachting is dat met ingang van schooljaar 2016-2017 het aantal klassen gelijk zal blijven, en dat de groei opgevangen kan worden binnen deze klassen.

Warmonderhof zorgt met haar onderwijs voor een groeiende groep (jonge) boeren die over de basiskennis beschikt om in de praktijk van de biologisch-dynamische landbouw, zorglandbouw en stadslandbouw aan het werk te gaan.

4.5 Kraaybeekerhof

Kraaybeekerhof Academie is een breed opleiding- en cursuscentrum dat zich richt op bewustzijn over aarde, voeding en gezondheid. De academie is gevestigd op Landgoed Kraaybeekerhof in Driebergen. In het 100% biologische restaurant maakt chef-kok Paul de Jong verrassende creaties met biodynamische producten in de hoofdrol, zoveel mogelijk vers geoogst uit de eigen groente- en kruidentuinen. Op het landgoed staat een zeshoekige, rietgedekte bijenstal te midden van een prachtige bloementuin; ideaal voor de imker cursus.

Het jaar 2015 startte met een grote bewustwordingsactie: Away for waste. In een enkele week dineerden meer dan 800 mensen in het restaurant op Kraaybeekerhof met maaltijden bereid van biologische producten die anders zouden worden weggegooid. Eind februari trok de Zadenruilbeurs maar liefst 1500 mensen naar het landgoed om eigen zaden te ruilen. Zeer geslaagd was ook het Food

Op Kraaybeekerhof is een bijzondere bijenstal met een prachtige bloementuin. Bezoekers en cursisten leren hier over biodynamisch imkeren

Figuur 4.4 Aantal cursisten op Kraaybeekerhof in 2014 en 2015

Opleiding	Aantal 31/12/14	Aantal 31/12/15	Mutatie 2015 t.o.v. 2014
Deeltijdopleidingen	98	100	2
Cursussen	154	200	46
Studiedagen	70	57	-13
Totaal	322	357	35

Festival 'Smaken van de Heuvelrug' begin juni 2016 met 2500 bezoekers. Kraaybeekerhof op locatie, een nieuw initiatief waarbij de cursussen op BD-bedrijven worden aangeboden, trok bijna twee maal zoveel studenten aan. Naast de studieavonden over Rudolf Steiners Landbouwcursus heeft ook de beginnerscursus biodynamisch imkeren een groeiende belangstelling. De eerste afgestudeerden van de opleiding 'Barstensvol Leven!', gericht op voedingskwaliteit in brede zin, maakten met hun eindpresentaties duidelijk dat Kraaybeekerhof je leven kan veranderen: bewustwording van het levende aspect in landbouw en voeding draagt bij aan je persoonlijke ontwikkeling: mensen die vooral met hoofd en handen werken ontdekken hoe ze hun hart hierbij kunnen inzetten.

Michiel Rietveld, die in 1978 met Kraaybeekerhof van start is gegaan, heeft eind april 2016 feestelijk afscheid genomen.

Kraaybeekerhof Academie in cijfers in 2015

De vier deeltijdopleidingen (Barstensvol Leven!, Natuurvoedingskundige, Natuur in Leiderschap en praktijkjaar Kruiden) trokken precies 100 studenten aan. De kortere cursussen over biodynamische landbouw en voeding groeiden stevig door tot 200 studenten (zie figuur 4.4). Uit reacties van deelnemers blijkt dat de cursussen voldoen aan een behoefte tot verdieping op het gebied van voeding, leefstijl en gezondheid, met de natuur en biodynamische landbouw als uitgangspunt

Kyra Fleurke: 'We leren zo met de bodem om te gaan, dat die nog vruchtbaar is voor volgende generaties'

NIEUWE GENERATIE

Werken aan bewustzijn

Een recordaantal van 150 studenten startte vorig jaar september met een opleiding aan Warmonderhof in Dronten. Om de groei te kunnen bolwerken, worden er momenteel zelfs nieuwe studentenwoningen bijgebouwd. Derdejaars student Kyra Fleurke droomt van een eigen veehouderijbedrijf: 'Onze manier van voedsel produceren draagt bij aan meer bewustzijn in de wereld.'

Kyra groeide op in een klein gehucht op het Drentse platteland. Haar ouders hadden kippen, bijen en een eigen moestuin. Vanaf haar twaalfde wist Kyra het zeker: "Dit is het, ik wil boer worden." En dat wil ze nog steeds. Ze koos voor de Warmonderhof omdat volgens haar biodynamische landbouw de toekomst heeft: "Ik leer hier om voorzichtig met de bodem om te gaan zodat die ook voor de volgende generaties nog vruchtbaar is. Steeds meer consumenten kiezen om die reden voor biologische voeding. Er is nog veel meer bewustzijn nodig maar de samenleving beweegt wel al de goede kant op." Om tot die duurzame verandering te komen, ziet Kyra voor zichzelf ook een taak weggelegd: "Ik denk dat onze manier van voedsel produceren bijdraagt aan meer bewustzijn in de wereld. Als ik ooit een eigen bedrijf heb, zal ik dat zeker openstellen voor het publiek."

Verbinding

Haar eigen bewustzijn is ook in ontwikkeling. "Ik heb een groeiende waardering voor biologische en biodynamische landbouw omdat ik zie dat je zonder gif en kunstmest echt mooie gewassen kunt telen," vertelt Kyra. "Ook het gebruik van preparaten waardeer ik steeds meer. In het begin kon ik er niet zoveel mee maar tijdens mijn stage in Engeland heb ik ervaren dat het roeren en uitbrengen van preparaten helpt om meer verbinding met je planten, dieren en grond te krijgen. Daar word ik heel gelukkig van."

Dat geluk zal Kyra voorlopig nog niet op een eigen bedrijf zoeken. Als ze volgend jaar haar diploma heeft, wil ze eerst in het buitenland haar handen uit de mouwen steken en ontdekken hoe de biodynamische landbouw in China en Nieuw-Zeeland eruitziet. Daarna wil ze ooit een eigen vleesvee- of melkveebedrijf runnen. "Gekoppeld aan een akkerbouwbedrijf," licht Kyra toe. "Ik denk dat het leerzaam is om met een andere boer visies te delen en samen te werken."

DE MENSEN IN DE ORGANISATIES

Stichting Demeter

BESTUUR **Jozien Vos** (voorzitter) Biodynamisch akkerbouwer, **Rudi Gerding** (penningmeester) Natuurvoedingswinkelier, **Walter Schneemann** (secretaris) Bedrijfsadviseur, **Edwin Crombags** Commercieel Manager Weerribben Zuivel, **Ronald van Marlen** Handelaar in biologisch en lid Raad van Toezicht Bionext

BUREAU **Bert van Ruitenbeek** (directeur en promotie zaken), **Petra Derksen** (coördinator certificering), **René Heusschen** (coördinator certificering handel en verwerking), **Joke Doorschodt** (financiën/office manager), **Loes van Loenen** (freelancer/speciale projecten)

DVC – DEMETER VOORWAARDEN COMMISSIE **René Dijkstra** (voorzitter) Adviseur bedrijfsprocessen, **Huib Bor** Biodynamisch melkveehouder, **Micha Lubbers** Youth Food Movement, **Martijn Schieman** Biodynamisch akkerbouwer, **Marion Schoenmakers** Willem & Drees, **Hans Piet van Sprang** Natuurvoedingswinkelier, **Jan Weijzenfeld** Biodynamisch tuinbouwer, **Jan de Wit** Senioronderzoeker duurzame veehouderij en markt & economie Louis Bolk Instituut

DLC – DEMETER LICENTIE COMMISSIE **Peter Jacobs** (voorzitter) Zelfstandig ondernemer en adviseur in biologische producten, **Yuri Blanken** Manager biologische verswaren Kroon/Wessanen, **Digni van den Dries** Biodynamisch akkerbouwer, Floris Guepin Jurist, **Annette Harberink** Biodynamisch melkveehouder, **Hilly Spielman** Biodynamisch Pluimveehouder, **Jaap de Vries** Manager bij Green Organics en voormalig directeur Skal

VRIJWILLIGERS ST. DEMETER EN BD-VERENIGING
Gerda en Adri van der Wiel-Wiebenga,
Anja de Waard, Helène van Moorsel

BD-Vereniging

BESTUUR **Piet van IJzendoorn** (voorzitter) Biodynamisch boer, **Maria van Boxtel** (penningmeester) Projectbureau Land & Co, **Derk Klein Bramel** Coach, docent en adviseur, **Karin Stolk** (BD-Jong) studente diergeneeskunde

BUREAU **Luc Ambagts** (organisatie en projecten), **Bram Gordijn** (secretariaat en boekhouding)

REDACTIE DYNAMISCH PERSPECTIEF **Ellen Winkel** (hoofdredacteur), **Luc Ambagts, Wim Goris, Gineke de Graaf, Andries Palmboom, Petra Derksen**

BD-BEROEPSONTWIKKELING
Joke Bloksma (projectleiding), **Jaap Vermuë** (inhoudelijke begeleiding), **Petra Derksen** (communicatie)

Stichting Grondbeheer

BESTUUR **Kees van Biert** (voorzitter), **Severijn Velmans** (penningmeester)

ONDERSTEUNING
Annelijn Steenbruggen (freelancer communicatie en fondsenwerving)

RAAD VAN TOEZICHT
Max Rutgers van Rozenburg (voorzitter), **Ronald van der Giessen, Willem Meijers, Christina van Tellingen**

Warmonderhof

DOCENTENTEAM **Joke Bloksma** (fruitteelt, werken met aandacht, bedrijfsinrichting), **Petra van den Bos** (kunst), Rianne van Boxtel (economie en coördinatie deeltijd), **Meindert Bruinsma** (planning, economie, bodem), **Wiebe Cool** (kunst, landbouw en zorg),

Ruud Hendriks (schoolleider en bodemvruchtbaarheid), **Arjen Huese** (BD, fenomenologie, plantkunde, praktijkonderwijs, coördinatie deeltijd), **Coos Lohman** (talen), **Frens Schuring** (veehouderij), **Theo Smeeman** (techniek, praktijkleren), **Jan van Vliet** (veehouderij), **Bart Willems** ((glas)tuinbouw)

OVERIGE MEDEWERKERS

Anne Dijk (locatiedirecteur), **Paul Fisher** (akkerbouwer), **Nelleke Gordijn** en **Maarten Roelofs** (catering), **Willeke de Lange** (studentenadministratie), **Kitty Peetoom** (PR), **Nienke van Strijen** (studentenzorg), **Leon Veltman** en **Tjalling Sijperda** (stichtingsdirectie), **Do Veltman** (studenten-huisvesting en winkel), **Johan Verheye** (veehouder), **Reg Waleson** (tuinder)

Kraaybeekerhof

DOCENTEN **Annette Beerens** (tuintherapeutische methoden), **Peter van Berckel** (productkunde, koken) **Ilse Beurskens** (menskunde), **Joke Bloksma** (bedrijfsorganisatie), **Derk Klein Bramel** (BD landbouw), **Hanneke Gordijn** (tuinbouw), **Jan Graafland** (fenomenologie), **Annetiek Grimbergen** (voedingsleer), **Maartje Gruter** (kruidenleer), **Gabrielle Habets** (verslavingszorg), **Ruud Hendriks** (bodembodemkunde), **Loes van den Heuvel** (geneeskunde), **Yvonne Kruseman** (jaarcyclus), **Henny de Lint** (diëtetiek), **Wilfred Minne** (psychiatrie), **Aart van der Stel** (medische basiskennis), **Wieger Veerman** (euritmie), **Rosalind Veltman** (communicatie), **Yoke de Wilde** (natuurcoaching). Diverse gastdocenten.

OVERIGE MEDEWERKERS

Petra Essink (studieleider Barstensvol Leven!), **Maartje Gruter** (studieleider Kunst en kruiden), **Carmen ten Have** (studieleider Natuurvoedingskundige), **Leonie Joosting-Bunk** (studieleider Natuur in Begeleiding), **Denise Veldhuis** en **Ronnie Horstman** (stichtingsdirectie), **Cathy Verschoor** (coördinatie Academie)

De Demeter Monitor 2015-2016 is een uitgave van Stichting Demeter, BD-Vereniging, Stichting Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw, Warmonderhof en Kraaybeekerhof.

September 2016

Redactie

Bert van Ruitenbeek, Ellen Winkel, Loes van Loenen (projectleiding)

Tekst

Ellen Winkel, Annelijn Steenbruggen (pag. 7, 17, 23), Bert van Ruitenbeek (pag 1 en 12)

Research data

Eric Brendel (IBISsoft)

Fotografie

Jan Bokhorst (pag 16), Dick Boschloo (pag 19), Elianne van den Elzen (pag 3), Dick Jeukens (pag 20, 24), Olav Kaspers (pag 1), Fam Rodenburg (pag 16), Annelijn Steenbruggen (pag 7, 12, 15, 23), Stichting De Bijentuin (pag 22), Gijs Versteeg (pag 13, cover), Warmonderhof (pag 21), Michiel Wijnbergh (pag 18, 19)

Coverfoto

Jurjen Bruinsma van akker- en groentebedrijf De Verte in Sexbierum (Foto: Gijs Versteeg)

Vormgeving

Ontwerpwerk, Den Haag

Druk

BuroLaga

Copyrights

Bij overname van gegevens uit deze uitgave graag de bron vermelden: Demeter Monitor 2015-2016.

Bronnen en disclaimer

De cijfers in hoofdstuk 1 en 2 van deze Demeter Monitor zijn met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld uit de database van Stichting Demeter, waarin de gegevens van de licentiehouders van de afgelopen jaren zijn opgeslagen, en de database van Demeter Internationaal. Overige bronnen: BD-Vereniging, CBS, Dynamisch Perspectief, Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw, Kraaybeekerhof, Landwijzer, Skal, Warmonderhof. Aan de cijfers in deze Demeter Monitor kunnen geen rechten worden ontleend.

Triodos Bank

De Demeter Monitor 2015-2016 is mede mogelijk gemaakt door Triodos Bank

Demeter keurmerk

Nederlands biologisch keurmerk

Europees logo voor biologische producten

Stichting Demeter

Diederichslaan 25d
3971 PA Driebergen
0343 52 23 55
info@stichtingdemeter.nl
www.stichtingdemeter.nl

BD-Vereniging

Wisentweg 12
8251 PC Dronten
0321 31 59 37
info@bdvereniging.nl
www.bdvereniging.nl

Stichting Grondbeheer**biologisch-dynamische landbouw**

p/a Diederichslaan 25
3971 PA Driebergen
06 17 838 789 (Severijn Velmans)
info@bdgrondbeheer.nl
www.bdgrondbeheer.nl

Warmonderhof

Wisentweg 10
8251 PC Dronten
088 020 51 30
warmonderhof@groenhorstcollege.nl
www.warmonderhof.nl

Kraaybeekerhof

Diederichslaan 25
3971 PA Driebergen
0343 51 29 25
info@kraaybeekerhof.nl
www.kraaybeekerhof.nl

